

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 4.

Honfoglalás és megtelepedés

MAGYAR ÓSTÖRTÉNET 4.

Honfoglalás és megtelepedés

Szerkesztette:

SUDÁR BALÁZS–PETKES ZSOLT

HELIKON

© Petkes Zsolt, Sudár Balázs, 2016
© Helikon Kiadó, 2016
© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2016
© Boldog Zoltán, Nagy Béla

Fényképek:

*Árvai Mátyás, Balló Béla, Bíró Tamás, Friedrich , Csáji László Koppány, Csernus István, Gábler Csaba jr.,
Langó Péter, Lovas Andrea, Martini János, Ocsovai András, Zsolt, Marcin Szala, Szentpéteri József, Tuzson Balázsné*

Grafika:

Boldog Zoltán

Térképek:

Nagy Béla

www.helikon.hu

www.btk.mta.hu

Felelős kiadó Szász Zsolt
Felelős szerkesztő Takács M. József
Olvasószerkesztő xxx
Borítóterv Oláh Gábor
Műszaki szerkesztő Kovács Balázs Sándor
Nyomdai előkészítés Kaposvári Franciska
Készült 2016-ban a xxxxxxxxxxxx
Felelős vezető xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx
ISBN 978-963-227-755-4

TARTALOM

Előszó	7
A Kárpát-medence a honfoglalás előtt	10
A Kárpát-medence környezeti képe	10
Avarok a 6–9. századi Kárpát-medencében	19
Kora avar kor	19
Késő avar kor	20
A Karoling-kor	22
Feltételezett hatalmi központ az avar birodalom széthullása idején (803–895)	23
A kereszténység a Kárpát-medencében	27
A frankok Pannóniában	33
A Morva Fejedelemség	46
A korai horvát állam	57
Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében	62
Szlávok a Kárpát-medence déli, központi és keleti részén	66
A honfoglalás	71
A honfoglalás és a Kárpát-medence birtokba vétele	71
A honfoglalás okai: tudatos vagy kényszerű honfoglalás?	72
A honfoglalás keleti háttere, a népvándorlási hullám	76
A honfoglalás nyugati háttere	85
A honfoglalás szakaszai	87
Anonymus és a honfoglalás	100
A honfoglalás lezárása: a pozsonyi csata	109
A honfoglalók	118
Hányan lehettek a honfoglalók?	118
A honfoglalók szállásterülete	124
A honfoglaló nemzetiségek továbbélésének problémái	137
A törzsnévi helynevek tanulságai	142
A honfoglalók nyelve	145

A helyben találtak	149
A székeleyek és a honfoglalás	149
Avarok és magyarok	156
Magyar–szláv nyelvi kapcsolatok	163
Összegzés	167
Kötetünk szerzői	169

Rövidítések

B. I. = Bede Ilona	N. L. = Négyesi Lajos
B. Sz. J. = B. Szabó János	P. Zs. = Petkes Zsolt
B. Z. = Boldog Zoltán	S. B. = Sudár Balázs
F. Z. = Fűspök Zoltán	S. R. = Soós Rita
K. A. = Kiss Attila	Sz. G. = Szöllősy Gábor
L. P. = Langó Péter	T. B. = Tihanyi Balázs

ELŐSZÓ

A honfoglalás kétségtelenül fordulópont volt a magyarság életében. Kettéválasztja történelmünket „itt”-re és „nem itt”-re. Ez bizony minőségi különbség, s nem csaktörténeti ismereteink szempontjából fontos. A honfoglalás az alapja mai Kárpát-medencei létezésünknek. Minden további esemény annak a függvénye, hogy Álmos és Árpád magyarjai ide költöztek, utódaik pedig itt is maradtak. Etelköz rövid ideig használt, múlt szállásterület lett a magyar történelemben, bár az odaköltözők talán nem annak szánták, és nem látták előre a későbbi viszontagságokat, a továbblépés kényszerét. A Kárpát-medence viszont a vándorlás, a helykeresés végét jelentette, a megérkezést. Ezért ez nem szállásterület, hanem haza.

A honfoglalás súlyát mindig is érezték: a ránk maradt legkorábbi történeti mű, Anonymus gesztája is erről – és csak erről – szól. Ennek ellenére ünnepelni nem olyan egyszerű: nincsen napja, amelyen

A MILLENNIUMI
EMLÉKMŰ A BUDAPESTI
HŐSÖK TERÉN.
FOTÓ: BALLÓ BÉLA

évről-évre meg lehetne emlékezni róla. Ezért kissé nagyobb keretek között történik az emlékezés: évszázadonként. 1896-ban az egész ország megmozdult a bejövétel ezeréves évfordulójának megünneplésére, a „millennium” fogalommá vált. A következő hasonló eseményre, a millicentenáriumra 1996-ban került sor, ha talán nem is akkora nekibuzdulással, mint a 19. század végén. A sors furcsa fintora, hogy az emlékezés „időpontját”, évét nem a tudomány jelezte ki – a történészek talán másik évre szavaztak volna –, hanem a politikai-gazdasági realitások, ennek ellenére szimbólumként mégis erőssé és meghatározóvá vált, horgonyzóponttá az időben, a magyar történelemben.

A honfoglalás közösségi erejét mutatja, hogy emlékezete az egész országot átfogja, jóllehet ereinkben valószínűleg nagyon kevés csodogál Árpád népének véréből. S ne feledjük: a honfoglalás csak szá munkra magasztos – vagy legalábbis pozitív kicsengésű – esemény: a frankok vagy a morvák szempontjából hódítás volt ez. Olyasmi, mint a mi történeti emlékezetünkben a török hódoltság kora. Azzal a különbséggel persze, hogy a törökök mentek, mi pedig maradtunk.

Kötetünkben erre a rövid időszakra, a Kárpát-medence birtokba vételére helyezzük a hangsúlyt. Az előzményeket, a vándorlások időszakát már korábban, második kötetünkben áttekintettük, erről most csak annyiban lesz szó, amennyiben az események megértéséhez szükséges a folytatás, a 10. századi fejedelemség vagy az európai hadjáratok ismertetésétől szintén eltekintünk. Mindössze azt a kérdést próbáljuk körüljárni, hogyan és hova érkeztek a magyarok. Könyvünk négy részből áll. Az első fejezetben a honfoglalás előtti Kárpát-medence viszonyait tárgyaljuk részletesen: mit is találtak a szállást kereső ősök, amikor a Kárpátok hágóiról „letekintettek”? A második fejezet magukat az eseményeket veszi sorra: mit tudunk a közvetlen indítóokokról, a terület megszerzésének menetéről. Külön foglalkozunk Anonymus művével mint a kor történetének legrészletesebb – és egyben legvitatottabb – ismertetésével. A harmadik részben azt foglaljuk össze, hogy mi tudható a honfoglalókról magukról, létszámukról, nyelvükről, kárpát-medencei megtelepedésükről. A negyedik fejezet pedig, a teljesség igénye nélkül, néhány olyan kérdést feszeget, amely az érkezők – Árpád népe – és a többiek

A HONFOGLALÁS

A honfoglalás és a Kárpát-medence birtokba vétele

A magyar történelem origója és alfája a hagyományosan 895–896-ra tett Kárpát-medencei beköltözés, Árpád népének honfoglalása. A *Képes Krónika* szerzőjének mitikus elbeszélése szerint a Havasokon átkelő magyarok olyan tartományba értek, „ahol megszámlálhatatlan sast láttak, és ott a sasok miatt nem maradhattak, mert azok a fákról legyek módjára szálltak alá, és elfogyasztva megsemmisítették nyájaikat és lovaikat. Azt akarta ugyanis Isten, hogy gyorsabban érkezzenek meg Magyarországra.” A keresztény krónikás szemében a „sasok támadása” az isteni gondviselés jele volt, amely a pogány magyarok hazára találását, kereszténnyé válását segítette. Mai történet szemléletünk szerint az esemény jelentőségét az adja meg, hogy az Árpád nagyfejedelem vezette magyar törzsszövetség az európai keresztény államokkal való konfrontáció után száz évvel Árpád ükunokája, a megkoronázott Vajk–Szent István irányításával keresztény államot hozott létre, és beilleszkedett a keresztény Európába. A 19. századi történetírás hagyományait követve az új haza katonai birtokba vételét hangsúlyozó honfoglalás vált meggyökeresedett fogalom-má a semlegesebb tartalmú honszerzés vagy a pozitívabb csengésű honalapítás szavakkal szemben. A megtelepedés vagy beköltözés terminusai ugyan használatosak, de kevésbé terjedtek el.

ÁRPÁD ÉS VEZÉRTÁRSAI
A FESZTY-KÖRLÉPEN (1894)

JELLEGZETES ETELKÖZI
TÁJ. FOTÓ: PETKES ZSOLT

A honfoglalás okai: tudatos vagy kényszerű honfoglalás?

A honfoglalás majdnem minden kérdése – okai, lefolyása, kronológiája stb. – vitatott a történetírásban. Régi dilemma, hogy vajon a magyarok külső kényszerítő erő nélkül, saját kezdeményezésükre szállták-e meg a Kárpát-medencét, vagy pedig ellenséges támadás bírta rá őket etelközi hazájuk elhagyására. Törvényszerűnek tekinthető-e, hogy a „sztyeppei országúton”, a Don és az Al-Duna közt lakó etelközi magyaroknak be kellett sodródniuk a Kárpát-medencébe, akárcsak korábban a hunoknak és az avaroknak?

A honfoglalást több tényező is kiválthatta. A magyarság geopolitikai helyzetéből következett, hogy etelközi hazájukban kelet felől nehezedett rájuk nyomás a kazárok és a besenyők részéről. A magyarok csak nyugati irányba térhettek ki: Etelköztől északra a Kijevet megszálló ruszok (oroszkok) a 880-as években a magyarok vetélytársaivá kezdtek válni a térségben. Délnyugat felé, az Al-Dunától délre a Bizánci Birodalommal vetélkedő erős bolgár állam állta útjukat. Egyedüli lehetőségként a Kárpát-medencébe való beköltözés maradt.

Második tényezőként említhetjük, hogy a magyar honfoglalást a Kárpát-medence politikai széttagoltsága is segítette. Az Avar Kaganátus 8. század végi bukása után a 9. század második felében a keleti frankok, a morvák és a bolgárok osztoztak a területen, amely

ÁLMOS FEJEDELEM
A KÉPES KRÓNIKA
MINIATÚRÁJÁN
(1360 KÖRÜL)

államaik perifériáját jelentette. A keleti frankok Pannóniát, azaz a Dunántúlt birtokolták. A morvák a Dunától északra levő területen laktak. A bolgárok ellenőrzése alatt lehetett Erdély egy része és az Alföld déli fele. A magyar törzsszövetség vezetői ismerhették a térség politikai helyzetét, hiszen többször is vezettek errefelé portyákat (862, 881, 892, 894). (Ezekről lásd: *Magyarok a honfoglalás korában. Magyar őstörténet 2. 181–184. old.*)

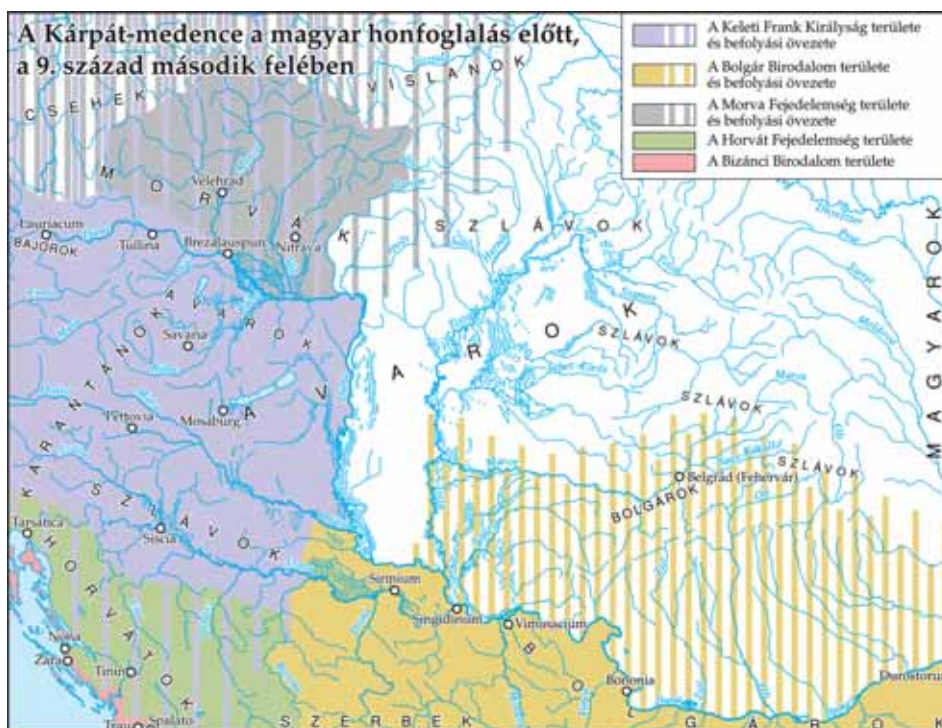
A történeti kutatás a honfoglalás okai között említette a Kárpát-medence stratégiai előnyeit. A Kárpátok több védelmet adtak, mint a tágas Etelköz folyói. A stratégiai előnyök felismerése lehetséges, de korántsem bizonyítható motiváció. Újabbban előtérbe kerültek a Kárpát-medence klimatikus és gazdasági előnyei. Saját korunk fő problémájának sajátos kivételéseként egyre nagyobb szerepet tulajdonítanak az éghajlati változásoknak. A kutatás klímaváltozást tételez fel a 8–12. század között, amelyet felmelegedési folyamatként jellemezhetünk. Kiszáradási periódusra, aszályra következtek, de a 9. század végén, 10. század elején éppen csapadékosabb és

.....
A DNYESZTER
MAGASPARTJA
A SZLOBODZEJAI LELŐHELY
KÖZELÉBÉN.
FOTÓ: PETKES ZSOLT

hidegebb évtizedek következtek. Így nem egyértelmű, hogy mennyiben játszottak közre klimatológiai okok a honfoglalás folyamatában. A gazdasági előnyök között említhetjük, hogy a magyarok a Kárpát-medencét nomád életmódjuk folytatására alkalmasnak ítélték. A *Képes Krónika* fehérló-mondája szerint Árpád Szvatopluk fejedelemhez küldött követe vitt a vezéreknek egy palack Duna-vizet, egy tömlő perjefüvet és földet. Anonymus szerint Árpád Salán vezértől kér két korsó Duna-vizet és egy zsáknyi füvet Alpár homokjából. Mindkét variánsban szerepel, hogy a magyarok vezérei jónak találták új hazájuk földjét, rétvét és vizét.

A kortárs források a magyarokat ért ellenséges támadás által kikényszerített honfoglalásról tanúskodnak. Regino apát 908-ban befejezett krónikájában a 889-es évnél említette, hogy a magyarokat „saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket

Krónikák a honfoglalás okairól

„A szittyia föld éppen azért, mert annyira messze esik a forró égöv-től, különösen kedvez a nemzedékek szaporodásának. Azonban – ámbár szerfölött nagy kiterjedésű – mégis a rajta született népség sokaságát sem táplálni, sem befogadni nem tudta. Ezért a hét fejedelmi személy, akit hétmagyaroknak mondtak, a helyszükét nem tűrte tovább, hanem gondolkozott, hogy azt mindenképpen elhárítja. Akkor ez a hét fejedelmi személy tanácsot tartva megállapodott abban, hogy olyan földet foglal el magának, amelyen laknia lehet, s evégből elhagyja szülőföldjét...”

Árpád vezér üzenete Salán vezérnek: „Azonfelül azt kérem a vezéretektől, hogy küldjön nekem a maga jóvoltából két korsót tele a Duna vizével és egy nyalábot Alpár homokjának a fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajon édesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcítiai tájaknak, azaz Dentü-mogyernak a fűvénel, és a Duna vize vajon jobb-e a Don vizénél.” *Anonymus: A magyarok krónikája, 12–13. század fordulója*

besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket.” VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz bizánci császár (944–959) a 10. század közepén összeállíttatott, *A birodalom kormányzásáról* című munkájában pedig négy helyen emlékezett meg arról, hogy a magyarokat a besenyők üzték ki szállásaikról, kétszer pedig arról, hogy a magyarok a morváktól hódították el új hazájukat.

A 13–14. századi latin nyelvű magyar források tudatos honszerzésre utalnak. Az egyetlen korabeli külföldi szereplőt sem ismerő Anonymus két körülménnyel magyarázta azt, hogy a magyarok elhagyták az őshazát. Az egyik, hogy „földjük olyannyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket.”

A HÉT HONFOGLALÓ VEZÉR A KÉPES KRÓNIKA MINIATÚRÁJÁN (1360 KÖRÜL)

A másik indok az, hogy Pannónia „annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott.” Kézai Simon, IV. Kun László udvari papja krónikájában a hun–magyar rokonságot a két népre kiterjesztve Attila hunjainak bejövetelét első honfoglalásként, a „hunok vagy magyarok” bejövetelét visszatérésként értelmezte. A *Képes Krónika* a hunok pannóniai beköltözését a magyarok első, a honfoglalást pedig második bejöveteleként tárgyalja. A kései magyar krónikás hagyomány a hun–magyar rokonság dinasztikus, illetve a két népre kiterjesztett elméletével indokolta a Kárpát-medence megszállását. A régi haza túlnépesedésének gondolatát is átvették a korábbi külföldi forrásokból.

A magyarok ismerhették a Kárpát-medence geopolitikai helyzetét, nomadizálásra alkalmas földjét, tervbe vehették megszállását, a döntő lökést azonban a besenyők támadása adta meg számukra, amely miatt el kellett hagyniuk Etelközt. A külső kényszerítő körülmény miatt tudatos, előre megtervezett honfoglalásról nem beszélhetünk. A magyar fejedelmek, Árpád és Kuszán (Kurszán) azonban nyilván előzetes információk alapján döntöttek a kialakult válságos helyzetben az Kárpát-medencébe való beköltözésről.

A honfoglalás keleti háttere, a népvándorlási hullám

A 890-es években egy migrációs hullám, népvándorlás indult meg. Muszlim történétírók (Tabari, Maszúdi) beszámoltak arról, hogy 893 tavaszán Iszmail ibn Ahmed khoraszáni emír támadást indított egy türk nép, a karlukok ellen. Az emír diadalmas hadjáratának következtében a karlukok keletebbre, Kelet-Turkesztánba helyezték át központjukat. Maszúdi egy utalás erejéig arról is megemlékezett, hogy háborúk zajlottak az Aral-tó térségében az úzok, a karlukok, a kimekek és négy „turk” nép között, amelyeknek következtében ez utóbbiak nyugatabbra költöztek. A négy „turk” nép egyike a besenyő volt, a baskír megnevezés pedig talán a magyarokat jelöli. A muszlim forrásokat kiegészíthetjük Konsztantinosz császár tudósításaival, aki szerint a kazárokkal szövetséges úzok (oguzok) a Volga és Urál folyók között lakó besenyőkre támadtak, és elfoglalták földjüket. A besenyők kisebb része helyén maradva behódolt az úzoknak, a többiek

Tanácskozó magyar harcosok

Bár Regino püspök leírása szerint a magyarok „természettől fogva hallgatók, s készebbek a cselekvésre, mint a beszédre”, a nomád népek életében fontos szerepe volt a tanácskozásnak, a vezérektől a törzsfőkön át a nemzetségfőkig. A nomád élettel járó szállásváltás, vándorlás sem céltalan kóborlás volt, hanem nagy összehangoltságot igénylő művelet, amit gondosan meg kellett tervezni, a hadjáratokat pedig még inkább elő kellett készíteni. A tanácsnak szigorú rendje lehetett, a hozott döntést pedig nagy feyelemmel hajthatták végre, akárcsak a mongoloknál, ahol komoly fenyítés (botozás) járt azért, ha valaki a rendet felrúgva felfedte a határozatot, különösen, ha az hadi ügyekre vonatkozott. A képen egy kisebb magyar csapat vezetői pihenő alatt tanácskoznak, nomád szokás szerint a földön körben ülve, ahogy a Sankt Gallen-i történetben is lejegyezték róluk. Mellettük a gúlába állított lándzsák ábrázolása a rájuk akasztott tegezekkel egy nomád haditábort ábrázoló, középkori kínai festményről származik. (A Sankt Gallen-i kaland leírásából tudjuk, hogy a magyarok a felhangzó riadójelre rendkívül gyorsan tudtak felszerelkedni és csatarendbe állni, ami e téren is komoly szervezettséget jelez).

B. Z.

„A tudományok fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvében említettük, mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája [badzsanak/besenyő, jagni, badzs-gird, Núkabarda] Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint az oguzok, a karlukok, a kimekek között a Dzsurdzsán-tó [Aral-tó] mentén.” *Maszúdi az Aral-tó környéki harcokról, 10. század közepe*

ISZMAIL BIN AHMAD
SZÁMÁNIDA EMÍR
(892–907) SÍREMLÉKE
BUHARÁBAN
(ÉPÜLT 892–943 KÖZÖTT)

a magyarokra támadtak, legyőzték őket, területüket elfoglalták, és ott letelepedtek. Konsztantinosz császár leírása szerint tehát három nép szállásterületet váltott: az úzok a besenyők rovására, a besenyők a magyaroktól elhódítva Etelközt, a magyarok pedig a morvaktól foglaltak új hazát.

A muszlim források és Konsztantinosz híradásai összekapcsolása alapján a történeti kutatásban felmerült egy népvándorlás lehetősége. Ezt újabban vitatták. Egyrészt irodalmi toposznak vélték, a görög filozófia mechanikus szemléletéből eredeztették, másrészt logikailag kérdőjelezték meg a keletről nyugatra tartó vándorlás valószínűségét. Maszúdi és Konsztantinosz egybehangzó híradásai alapján azonban bizonyítható a besenyők és a magyarok háborúskodása, keletről való elköltözése és szállásváltása. Igazolható az úzok térfoglalása is a Volga és Urál közti besenyő szállásterületen. Kérdés ugyanakkor, hogy Iszmail emír 893. évi támadása, az Aral-tó vidéki turk népek háborúskodása, valamint az úzok és kazárok besenyők elleni, a besenyők magyarok elleni és a magyarok morvák elleni támadásai valóban egy összefüggő népvándorlási folyamat láncszemeit jelentik-e. Mindenképpen jelentős mértékű, nagy térséget érintő migrációval számolhatunk, amelyben több nép is részt vett. A migrációs folyamat kiindulási területe és pontos okai azonban nem ismertek.

A honfoglalást kiváltó magyar–besenyő háborúról Regino és Konsztantinosz öt híradást őrzött meg. Regino szerint a magyarokat az őket létszámban és vitézségben felülmúló szomszédos besenyők kiűzték. A prümi apát nem tudott arról, hogy a besenyők miért támadtak a magyarokra. A besenyők háborúban aratott

győzelmét számbeli fölényükkel és katonai virtusukkal magyarázta.

Konstantinosznak a 37. fejezetben szereplő híradása szerint az úzoktól és kazároktól vereséget szenvedő besenyők új szállásterületet keresve támadtak a magyarokra. A tudósítás szerint a besenyők háborúban bizonyultak erősebbnek a magyaroknál, és foglalták el a Don és Al-Duna közti szállásaikat. A magyarokról szóló 38. fejezetben kétszer is olvashatunk besenyő támadásról. Az első szerint a kangar besenyők vereséget szenvedtek a kazároktól, a magyarokra támadtak, háborúban legyőzték őket, és szállásterületükre telepedtek. A magyarok két részre szakadtak, az egyik rész Levedi vezetésével Etelközbe, a másik keletre, „Perzsia vidékére” vonult. E híradás kapcsán felvetették, hogy volt korábban egy ún. első besenyő támadás, amely a magyarok Etelközbe költözéséhez kapcsolódott. Lehetséges azonban, hogy csak két hírforrás mozaikszerű összeillesztése eredményezett logikai ellentmondást. A 38. fejezet másik tudósítása szerint a besenyők megtámadták a magyarokat, és Árpád fejedelemmel együtt elűzték őket. A magyarok Nagy (Régi) Moráviát foglalták el. A negyedik leírás a 40. fejezetben szerepel. Eszerint a VI. (Bölcs) Leó bizánci császárral (886–912) szövetkező magyarok Simeon bolgár uralkodó (893–927) ellen harcoltak. Simeon összefogott a besenyőkkel a magyarok megtámadására. Amikor ez utóbbiak hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a magyarok ellen támadtak, családjaikat

„Az említett népet [a magyarokat] tehát a mondott vidékről [Szkítiából], saját lakhelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek neveznek, mivel számban és vitézségben is felülmúlták őket, és mivel – mint előrebocsátottuk – a szülőföld nem volt elég az ottlakásra a túlradó sokaságnak. Amazok vadsága elől megfutamodva, útra keltek tehát, búcsút mondvá hazájuknak, hogy olyan földet keressenek, amelyen lakni tudnak és megtelepedhetnek. És először a pannonok és avarok pusztáit bekóborolva vadászattal és legeltetéssel keresik meg mindennapi megélhetésüket. Azután a karantánok, a morvák és a bolgárok határaitra törnek sűrű ellenséges támadásokkal...” *Regino a honfoglalásról, 908*

A De Adminsitrando Imperio és a besenyő támadások

A VII. Konstantin császár alatt összeállított bizánci szöveggyűjtemény, a De Adminsitrando Imperio az egyetlen közel kortárs forrásunk, amely viszonylag részletes információkat közöl a honfoglalást közvetlenül megelőző évtizedek történéseiről, s egyfajta magyarázattal szolgál a Kárpát-medencei honfoglalás okaira.

Bár e magyarázatot az idők folyamán sokféle túlzó elképzeléssel terhelték meg a kutatók, nincs okunk rá, hogy a forrás érdemi vizsgálata helyett átadjuk magunkat az újabban egyre terjedő teljes székszisnek. Hiszen ez esetben is csupán az egyes kutatók által alkotott hipotézisek állnak szemben – méghozzá igencsak gyöngé feltételezésekre támaszkodva – a 10. századi műben szereplő információkkal.

Ha eltekintünk attól, hogy a mű információit pontos földrajzi helyekhez kössük, akkor a következő elvont történet rajzolódik ki a szövegből: a szavartoi aszfaloinak nevezett nép – melynek egyik legtekintélyesebb vezetője a 9. század második felében Levedi vojevod volt – egy meg nem nevezett időpontban a Kazár Birodalom határai mentén bukkant fel, egy, a bizánci forrás által Levédiának nevezett helyen.

Amikor azonban a kazárok és úzok együttesen megtámadták és legyőzték a Volgától keletre élő besenyőket, a besenyők népe egy ideig új szállásokat keresve bolyongott Kelet-Európában, majd rátámadt a Levédiában élő szavartoi aszfaloi népre, és elűzte azt ottani szállásairól.

Első lépésben tehát – ahogyan azt a mű besenyőkről szóló fejezetei is megerősítik – a besenyők támadtak, és be is költöztek Levédiába. Az addig itt élő szavartoi aszfaloi népet legyőzték, s az emiatt legalább kétfelé szakadt: egy részük „Perzsia felé” – azaz déli vagy délkeleti irányban – talált magának új hazát, másik részük viszont a tekintélyes Levedi vezetésével nyugatabbra, a bizánci forrás által Etelkuzunek nevezett területre költözött.

Etelkuzuban választottak fejedelmet maguknak, s itt változtatták meg – valamely ismeretlen okból – nevüket turkra. Innen avatkozhattak már be a Kárpát-medence és a Balkán hatalmi harcaiba, innen törtek rá bizánci szövetségben Bulgáriára. A bolgár uralkodó ezért a Levédiát már megszállva tartó besenyőkhöz fordult, akik – míg a turkok hada épp valahol máshol volt elfoglalva – pusztító betörést hajtottak végre az etelkuzui turkok szállásai ellen. A bizánci mű szerint a turk vezérek szállásaik veszélyeztetettségét látva döntöttek úgy, hogy feladják újszülött etelkuzui szállásaikat is, és a Kárpát-medencébe vezetik népüket.

A szövegben nincs arról szó, hogy – Levédiával ellentétben – a besenyők ekkor meg is szállták volna a kiürített területet, ám a mű összeállításának idején, a 10. század derekán a bizánci szerkesztők már többször hangsúlyozták, hogy a besenyők birtokolják a szavartoi aszfaloi/turk nép régi szállásterületeit, azaz Levédiát és Etelkuzut is.

IFJ. SZABÓ ISTVÁN: HONFOGLALÁSI EMLÉKMŰ. (1996) SZURDOKPÜSPÖKI. FOTÓ: OCSOVI ANDRÁS

ÁRPÁD FEJEDELEM A KÉPES KRÓNIKA
MINIATÚRÁJÁN (1360 KÖRÜL)

teljesen megsemmisítették, a földjük őrzésére hátrahagyottakat pedig kiűzték. A hadjáratról visszatérők feldúlt szállásterületüket elhagyták, és letelepedtek új hazájukban, Nagy Moráviában.

A besenyő háborúkról szóló források ugyan mutatnak eltéréseket, de aligha kérdőjelezhetjük meg azt, hogy a magyarokat besenyő támadás érte 894–895 táján. A népvándorlási hullám során az úzoktól vereséget szenvedő besenyők szállásterületük elvesztése után feltehetően előbb Kazáriára támadtak, majd bolgár szövetségben feldúlták Etelközt, előkészítve későbbi letelepedésüket. Egy vagy több csatában győzhették le a szállásterületüket védelmező magyarokat, akik

ekkor tapasztalhatták meg, hogy a besenyők túlerőben vannak, és vitézebbek náluk. A súlyos vereség hatására utasították vissza oly indulatosan Bölcös Leó követét, Gábritelt, aki a 10. század első évtizedében kereste fel őket új hazájukban, hogy rábírja őket egykori hazájuk (Etelköz) visszafoglalására. A besenyő támadás idején az etelközi szállásterületen tartózkodott maga Árpád fejedelem is. Mivel a magyar haderő egy része hadjáraton volt – 894 nyarán és kora ősszel Pannóniában kalandozott –, az etelközi vész a hátrahagyott családokat és a szállásterület őrzésére maradt erőket tizedelte meg. Az etelközi vész megítélését illetően két végletet kell elkerülnünk. Az egyik a besenyő támadás tagadása vagy elbogatellizálása, mivel egyébként a magyarok aligha hagyták volna el szállásterületüket. A másik a veszteségek nagyságának felnagyítása: ugyan a bizánci császár „végpusztulást” és a magyarok családjainak megsemmisítését említi, ám a korra jellemző túlzásokat kétkedéssel kell fogadnunk.

„Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók.”
A magyarok válasza Gábritel bizánci követnek. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzásáról*, 950

Bíborbanszületett Konstantin a besenyő–magyar összecsapásokról

„...ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket, s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondtunk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.” (37. fej.)

„A besenyők pedig [...] a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére letelepedni. Amikor a türkök és a kangarnak nevezett besenyők közt háború tört ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedt le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalúnak hívják, a másik rész pedig a vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostában a besenyők népe lakik.” (38. fej.)

„Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövőn, ők meg elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak.” (38. fej.)

„És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak [...] A türkök pedig a besenyőktől elűzve elmentek, és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak. (40. fej.)

10. századi magyar jelenlét a Kárpátoktól keletre?

GÖMBSORCSÜNGŐS
FŰLBEVALÓ
A SZLOBODZEJAI
FELTÁRÁSOKBÓL

2007-ben egy kisinyovi történész-régész kutatópáros érdekes elmélettel állt elő a Dnyeszter és a Kárpátok közötti régió 9–10. századi történetével kapcsolatban. A régió szláv törzseinek – elsősorban ulicsoknak és tiverceknek – a kijevi Russzal való kapcsolatait tárgyaló írott források, valamint a régészeti hagyatékek elemzése kapcsán arra gondoltak, hogy a Magyar Fejedelemség érdekszférája a 10. század derekáig keleten a Dnyeszter folyóig terjedhetett. Véleményüket a honfoglalás kori magyar hagyatékhöz köthető kulturális elemek jelenlétére, illetve az említett két szláv törzsnek a 940-es évekig keltezhető, Kijevtől való függetlenségére alapozták. A magyar őstörténet több forrása is megemlékezik a magyarok és a szláv törzsek kapcsolatairól. Az ulicsok és a tivercek ellen indított kijevi hadjáratok sikertelenségének hátterében pedig talán a magyar támogatás vagy fennhatóság állhatott. A régészeti érvelés összetettebb. Egyrészt a klasszikus honfoglalás kori leletanyag a térségben – elsősorban az 1994-ben feltárt szlobodzejai lelőhelyen, valamint északabbra, a Dnyeszter jobb partján elhelyezkedő Jekimauci erődített telepén – kimutatható, főleg az aranyozott ezüst palmettás ornamentika az öv- és a fegyverleleteken, valamint a női ékszerek egyes elemeiben. A huzal- és karikaékszerekkel jellemezhető, s a 10. század második felétől a Kárpát-medencében megjelenő köznépi kultúra (korábbi nevén a Bijelo Brdo-kultúra) szintén jól kimutatható. Ezzel szemben a Kijevi Rusz területéről ismert jellegzetes skandináv eredetű leletek szinte teljesen hiányoznak. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a Dnyeszter és a Kárpátok között a besenyő jelenlét és megtelepedés a régészeti leletek

alapján jelenleg csak a 10. század második felétől figyelhető meg. Az elmélet a Felső-Tisza-vidék gazdag honfoglaló temetőinek településtörténeti értékelése szempontjából is érdekes lehet. Sokkal könnyebben volna értelmezhető egy itteni fejedelmi szállásterület, ha a Kárpátoktól keletre is magyar fennhatóság érvényesült volna, s így a feltételezett besenyő fenyegetés jóval messzebbre kerül. Párhuzamként megemlíthető, hogy más, Kárpát-medencébe beköltöző keleti (nomád) népek is megőrizhették kelet-európai érdekeltségeiket, így történt például az avarok esetében. A magyar szempontból komoly jelentőséggel bíró, megalapozottnak tűnő elmélet igazolására azonban további régészeti kutatásokra van szükség.

T. A.

KENGYEL A SZLOBODZEJAI FELTÁRÁSOKBÓL

A honfoglalás nyugati háttere

A honfoglalás nyugati szálát a 890-es évek kárpát-medencei, illetőleg balkáni eseményei jelentik, a magyarok ugyanis bekapcsolódtak a keleti frank–morva, illetőleg a bizánci–bolgár konfliktusba. A magyar seregek 892-ben Arnulf keleti frank király (887–899) és Sztatopluk (870–894) morva fejedelem viszályába avatkoztak be. A morva uralkodó 891-ben megtagadta a hűbéri esküt, ezért Arnulf büntető hadjáratot indított ellene, s csapatai 892 júliusában benyomultak Moráviába. A magyarok szövetségesként csatlakoztak Arnulfhoz, és négy hétig együtt pusztították Moráviát. Ekkor még csak keresztülvonultak a Dunától keletre levő területen. Két évvel később, 894-ben újból megjelentek a Kárpát-medencében, ekkor a frank hűbéres tartományban, Pannóniában portyáztak. A *Fuldai évkönyv* tudósítása szerint a férfiakat és idős nőket megölték, a fiatal nőket foglyokként elhurcolták. A magyar csapatok Sztatopluk morva fejedelem szövetségesként dúlhatták 894 nyarán és kora őszén Pannóniát. A pusztító magyar kalandozás és Sztatopluk fejedelem halála a béke felé terelte a feleket, amit 894 őszén kötöttek meg.

A magyarok részt vettek a Balkánon folyó bizánci–bolgár háborúskodásban is. Simeon nem tűrte a bolgár kereskedőket ért hátrányos megkülönböztetést, ezért háborút indított Bölcs Leó bizánci császár ellen, és legyőzte az ellene küldött testőrcsapatokat. Bölcs Leó békét kért szorult helyzetében, és ellenlépéseket tett: délen

„894. Sztatopluk, a morvák fejedelme és minden hitszegés okozója utolsó napját szerencsétlenül lezárta, miután emberi vérre szomjazva a vele szomszédos területeket csellel és ravaszsággal bejárta, utoljára is arra buzdítva őket, hogy ne a békét szeressék, hanem inkább maradjanak ellenségei földjeiknek. A magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és az idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva az egész Pannóniát teljesen kiirtva elpusztították.” *A Fuldai évkönyv a 894. évi magyar hadjáratról*

SIMEON BOLGÁR CÁR
(893–927) PECSÉTJE

sereg vonult Makedóniába, északra, az Al-Dunára pedig flottát küldött. Követe megállapodást kötött Bulgária megtámadásáról a magyarok két fejedelmével, Árpáddal és Kuszánnal is. A bizánci flotta átszállította a magyar csapatokat az Al-Dunán, akik gyorsan törtek előre a bolgár fővárosig, Preszlavig. Sikereik hatására Simeon visszafordult Makedóniából, és ellenük vonult. A magyarok azonban több győzelmet arattak a bolgár uralkodó felett, aki az Al-Duna melletti Disztra (Szilisztra) várába menekült. Simeon békét kért Leó császártól, és a fegyverszünet alatt bosszúhadjáratot szervezett. Ezt megkönnyítette, hogy a magyar csapatok foglyaik bizánci kiváltása után visszatértek etelközi szállásterületükre. Bölcs Leó visszavonta makedóniai csapatait és az Al-Dunánál levő hajóhadat. Erre Simeon felbérelte a magyarok hátában a besenyőket, és maga is hadjáratot indított ellenük. A besenyők kelet felől, a bolgárok pedig délnyugat felől támadták meg az etelközi szállásokat, amelyeket feldúl-
tak. A kétfrontos háborúban a magyar vereség elkerülhetetlen volt, ráadásul a magyar haderő zöme még vissza sem tért a pannóniai kalandozásból. A *Fuldai évkönyv* szerint Simeon véres, döntő csatát vívott a magyarokkal. Az évkönyv erős túlzással 20 ezer főre tette a győztes bolgárok veszteségét. Valószínű, hogy a bolgár ellentámadás az Etelköz délnyugati felében lakó törzsek szállásainak feldúlását, és a szállásokat őrző csapatok megfutamítását jelentette. A bolgároktól és főként a besenyőktől elszenvedett vereségek miatt 894–895-ben a

A BOLGÁR KÁNSÁG EGYIK
KÖZPONTJA: SZILISZTRA.
IDE MENEKÜLT SIMEON
A MAGYAROKTÓL ELSZEN-
VEDETT VERESÉG UTÁN

TÓTH DÁVID: MEGÉRKEZÉS (2012) POMÁZ.
FOTÓ: CSERNUS ISTVÁN

magyarok elhagyták feldúlt etelközi szálláshelyeiket, és a Kárpát-medencébe költöztek.

A honfoglalás szakaszai

A magyar honfoglalás paradoxona, hogy míg az előzményeket és a nemzetközi hátteret jól ismerjük, a magyarok beköltözésének eseményeiről keveset tudunk. Anonymus szerint észak felől, a *Képes Krónika* szerint Erdély irányából hatoltak be a magyarok új hazájukba. Jóllehet Etelköz fekvéséből inkább az erdélyi hágók és szorosok (Radnai, Borgói, Ojtozi) igénybevétele következne, valószínű, hogy az északi hágókat (Vereckei, Uzsoki, Tár) is igénybe vették.

A honfoglalás első szakaszát a Kárpát-medence Dunától keletre eső, morva fennhatóságú területeinek megszállása jelentette 894–896 között. Konstantinosz császár szerint a magyarok a morvákat elűzték, Nagy (Régi) Moráviát elfoglalták, és ott letelepedtek. A Szent Naum-legendában a morva föld

A MAGYAROK BEJÖVETELE
A KÉPES KRÓNIKA
MINIATÚRÁJÁN
(1360 KÖRÜL)

Magyar krónikák a honfoglalás időpontjáról

„Az Úr megtestesülésének 884. esztendejében, amint az év szerint jegyzett krónikákban írva vagyon, a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcítia földjéről nyugat felé. [...] Az Úr megtestesülésének 903. esztendejében Árpád vezér elküldvén seregeit [Ungvárról], az egész földet, amely a Tisza és a Bodrog közé esik Ugocsáig, minden lakójával együtt elfoglalta.” *Anonymus, 12/13. század fordulója*

„Az Úr megtestesülésétől számított 677. évben, száznegy esztendővel Attila magyar király halála után, III. Constantinus császár és Zakariás pápa idejében – miképpen meg van írva a rómaiak krónikájában – a magyarok másodízben jöttek ki Szittyaországból...” *Kézai Simon, 1285.*

„Jézus Krisztus megtestesülésének 888. esztendejében a magyarok bevonultak Pannóniába, és bementek Erdélybe.” *Pozsonyi krónika, 1350 után*

„az Úr megtestesülésének ...800 vagy 800... és 80... az Északi óceánon összegyűlt szkíta nemzetből nagy tömeg hatolt be Pannónia határaitra, egész Pannóniát hatalmasul elfoglalta.”

„Az Úr megtestesülésétől számított 88[8/9] évben a szkíta népből az óceántól északra egyesített hatalmas sokaság Pannónia határaitra támadt, és erővel elfoglalta Pannóniát örökség jogán való birtoklásra.” *Zágrábi krónika, 1354*

„A magyarok második bejövetele Szkítiából Dáciába és Pannóniába hét kapitány vezérlete alatt az Úr 757. esztendejében.” *Párizsi krónika, 1395 után*

„888-ban Jézus Krisztus testet öltése után a köznép nyelvén magyarok vagy hunok, latinul pedig hungarusok újból bevonultak Pannóniába.” *Budai krónika, 1473.*

„Az Úr Jézus Krisztus testet öltésétől számítva tehát 744-ben, Attila király halálától számítva meg a 301. évben a nép nyelvén magyaroknak vagy hunoknak, latinul pedig hungarusoknak nevezett nép V. Konsztantinosz császár és Zakariás pápa idejében ismét bevonult Pannónia földjére.” *Thuróczy János: A magyarok krónikája, 1488.*

Merre jöhettek a honfoglalók?

A közel kortárs történeti források – például Bíborbanszületett Konstantin vagy Regino munkája – csak a beköltözés tényét említik, a pontos útirányról nem nyilatkoznak. Határozott, jóllehet ellentmondó állításokat találunk viszont a magyar hagyományban: Anonymus a Havasokon való átkelés után Ungvár felé vezeti a beköltözőket, A Képes Krónika viszont az erdélyi hágókra utal, és az Erdélyben való tartózkodást – ahol hét várat is építettek volna – emlegeti. Kézai Simon mindkét hagyományt átvéve a Hung folyóról és a hét vár építéséről is megemlékezik. Történettudományunk általában ezeket az adatokat vette át. Létezik azonban egy harmadik lehetőség is, az Al-Duna felől való bevándorlás. Ennek esetleges lenyomata Mahmúd terdzsumán Táríh-i Üngürüsz című művében olvasható, s megjelenik a modern tudományban is.

A források önmagukban nem bizonyító erejűek, azt azonban megvizsgálhatjuk, hogy egyáltalán mely hágók jöhettek szóba. Az ugyanis kétségtelen, hogy – bár a honfoglalók létszámát nem ismerjük – több tízezer fős tömeg érkezett az új hazába, minden bizonnyal igen tetemes állatállománnyal és felszereléssel. Ilyen tömeg mozgatása azonban korántsem egyszerű, és kedvezőtlen földrajzi körülmények között lehetetlen. A Kárpátok gyűrűjén alig tucatnyi hágó biztosítja az átjárást, de nagyobb csoportok számára korántsem mindegyik használható. Elméleti kérdések feszegetése helyett érdemes végigtekintenünk, hogy a középkorban mely átjárókat használták a nagyobb seregek.

A Kárpát-medencébe való behatolás egyik klasszikus útja délen vezetett. A krími tatárok például előszeretettel használták ezt az irányt, elsősorban azért, mert a füves, vizekben gazdag sztyeppe a Kárpátok déli előterében messzire nyúlt, és azért is, mert az erdélyi fejedelmek igyekeztek őket orszárukon kívül tartani. Nehézséget éppen az út vége jelentett:

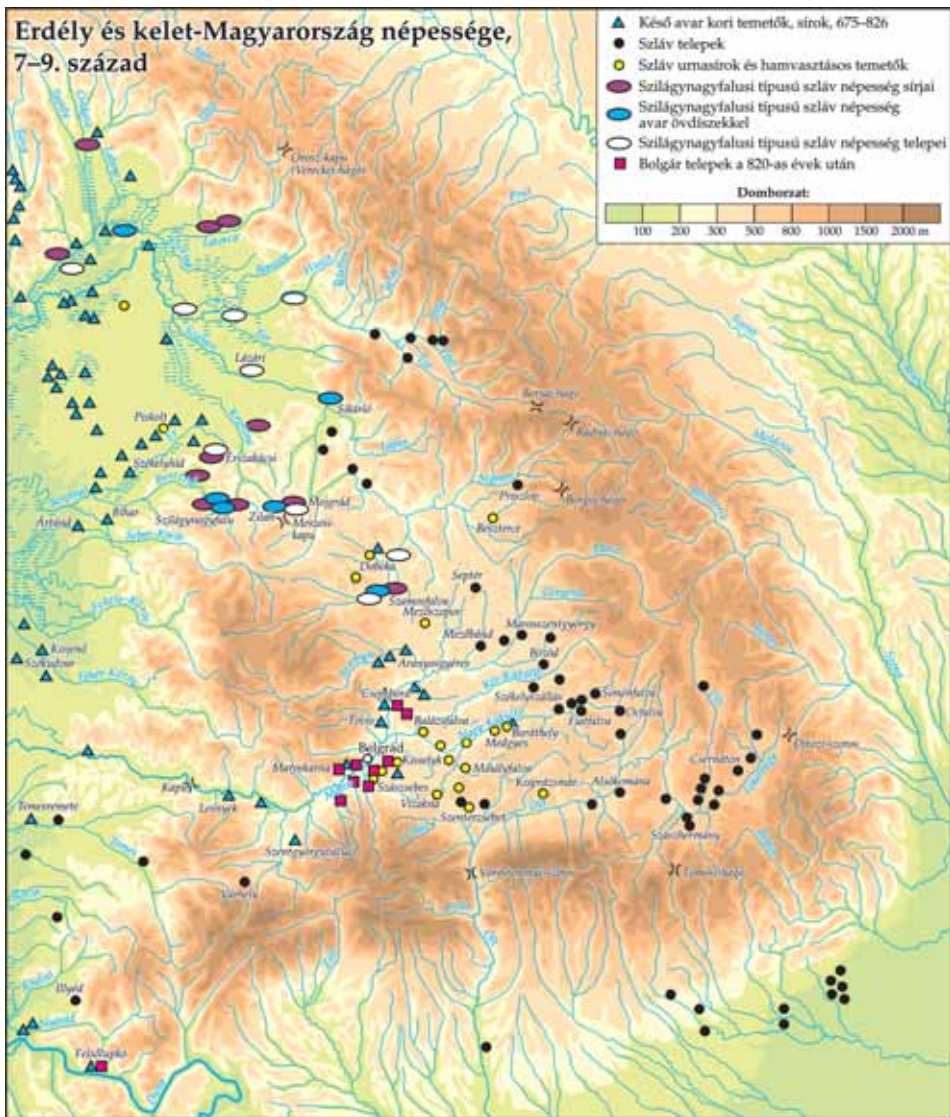

A KELETI-KÁRPÁTOK EGYIK MEREDEK HÁGÓJA:
A BORGÓI HÁGÓ. FOTÓ: PETKES ZSOLT

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉSZAKKELETI BEJÁRATA, AZ OROSZ
KAPU, AZAZ A VERECKEI HÁGÓ. FOTÓ: BIRÓ TAMÁS

a Vaskapu környéke többé-kevésbé járhatatlannak bizonyult, a támadók ezért rendre északra kanyarodtak, és valamelyik hágón keresztül a Maros völgyébe jutva, majd a folyót követve értek ki az Alföldre. A tatárok használták a keleti szorosokat, a brassóit, az Olt völgyét és nyugaton a Zsil völgyét is. Kérdés, hogy a bolgároktól éppen vereséget szenvedett magyarok választhatták-e ezt az útirányt.

A történeti forrásokból nem sok olyan eseményt ismerünk, amelyek nagyobb tömegek át-töréséről emlékeznének meg a Kárpátok keleti hágóin. Nem véletlenül: a hágók szűkek és magasak, továbbá meglehetősen hosszú út vezet fel hozzájuk és le róluk. Ebből kifolyólag viszonylag könnyen védhetőek voltak, s önmagukban is komoly akadályt jelentettek. Nagyon ritkán mégis hallunk átkelésről: Kadan mongoljai 1241 márciusában törtek Radnára, valószínűleg a nehezen járható radnai hágón keresztül. A tatár sereg nagyságát nem ismerjük, működésük mindenesetre bizonyítja, hogy át lehetett jutni a szoroson. A keleti hágók használata ellen szól az a tény, hogy Erdély keleti részén alig van honfoglalókhöz köthető lelet, s Erdély betelepülése is inkább nyugatról, az Alföld felől tételezhető fel, s nem keletről, a Kárpátokon át.

A Kárpátok viszonylag legalacsonyabb, legkevésbé meredek része északkeleten található. Itt nyílt a középkori Orosz kapu, a Vereckeai hágó. Árpád-házi uralkodóink erre vonultak, amikor Halics trónjáért harcoltak, s itt törtek be Dzsingisz kán mongoljai is. Ez tehát mindenképpen egy nagy tömegek által rendszeresen járt útvonal volt. Figyelemre méltó, hogy a Dnyeszter – amelynek a partján elődeink bizonyíthatóan megtelepedtek – éppen a Vereckeai hágó előterében ered, azaz a folyót felfelé követve éppen ide lehet eljutni. Továbbá a Felső-Tisza-vidéki gazdag fegyveres sírok – talán korai fejedelmi központ – szintén e hágók belső előterében találhatók.

Bármerről érkeztek is a honfoglalók, arról nem esik szó, hogy komolyabb problémát okozott volna nekik az átkelés, hacsak a Képes Krónika által emlegetett sasok (besék) támadásának legendás történetét így nem értelmezzük. Az bizonyos, hogy ha a Kárpát-medence keleti felében valamelyest szervezett állam létezett volna, amely gondot fordít a hágók védelmére, akkor a honfoglalók aligha jutottak volna át a Kárpátok koszorúján: az időjárás és a hágók védelme Batu seregeit is hónapokon keresztül feltartóztatta. Egészen bizonyos, hogy a magyarok korábbi hadjárataik során kiismerték az átjárókat, s az sem elképzelhetetlen, hogy a honfoglalás idejére már megszállva tartották azokat, így biztosítva a zavartalan átkelést.

S. B.

NOMÁD HARCOSOK EGY 11–12. SZÁZADI
BIZÁNCI CSONTFARAGVÁNYON

pusztítása szerepel. Az orosz őskrónika a frankok (volohok) elűzéséről és a szlovének (morvák) alávetéséről tett említést. A magyar hagyományban is nyomot hagyott a morvák elleni harc: a *Képes Krónika* szerint a magyarok előbb Erdélyt szállták meg, majd benyomulva Pannóniába a Duna mellett legyőzték Szvatoplukot, aki a folyóba veszett. Kézai Szvatopluk vereségének színhelyét a Rákos folyó melletti Bánhidához közeli romvároshoz tette. A krónikás hagyomány a morva Szvatoplukot tekintette az egyetlen ellenfélnek, akivel előbb szerződést (fehérló-monda) kötöttek, majd csatában vették el országát. A kései tudósítás annyiban helytálló, hogy a magyarok harcoltak ugyan 892-ben Szvatopluk ellen Moráviában, viszont a morva fejedelem 894-ben meghalt, így aligha győzhették le a magyarok a honfoglalás során. Anonymus szerint 903 és 907 között Árpád irányításával, hadműveletek sokaságával foglalták el az országot elődeink Ménmaróttól, Salántól, Galádtól, Gyalutól és másoktól. Anonymus az ellenálló vezetőket nemzetségi hagyományokból, helynevekből és névmagyarázó ötletekből alkotta meg, a valósághoz kevés közülük lehet.

XXXXXXXXXXXXXXXX

A fehérló-monda a *Képes Krónikában*

„Ezután a hírmondót egy értelemmel vissza-küldték ama fejedelemhez, és földjéért küldtek neki egy lovat arabiai arannyal bearanyozott nyereggel, aranyos kantárral. Látván ezt a fejedelem, felette megörvendezett, azt vélte, hogy vendég [azaz telepes] módra küldötték ezt neki a földért. A hírmondó tehát földet, fűvet és vizet kért a fejedelemtől. A fejedelem pedig mosolygva mondotta: »Legyen nekik, amennyit akarnak ezért az ajándékért!« Így tért vissza a hírmondó övéihez. Árpád pedig ezenközben a hét vezérrel bejött Pannóniába, de nem vendég módra [telepesként], hanem hogy örökjogon [azaz tulajdonosként] birtokukba vegyék a földet. Ekkor más hírmondót küldöttek a fejedelemhez, ily követséget bíztak rá: »Árpád üzeni neked népével együtt ezt: Meg ne állj tovább semmiképpen azon a földön, amelyet megvették tőled, mert a te földedet megvették a lóért, a fűvet a kantárért, a vizet a nyeregért. Te pedig ínséges és fősvény lévén, zálogba engedted nekik birtokodat, a fűvet és a vizet.« Amikor a fejedelem meghallotta a követséget, elmosolyodva mondá: »Azt a lovat bunkósbotlallal leüsd, kantárszárát a mezőre kivessék, aranynyergét a Dunába süllyesszék!« Felelte rá a hírmondó: »Mi kárunk lesz ebből, uram? Ha a lovat megöled, ebeiket eleséggel látod el; ha a kantárt a fű közé kiveted, szénakaszálók az aranykantárt meglelik; ha a nyergét a Dunába süllyeszted, halászaik az aranynyergét a partra húzzák, és haza is elviszik. Ha tehát a föld, a fű, a víz az övék: minden az övék.« Ennek hallatára a fejedelem hamar összegyűjtötte seregét, félve a magyaroktól segítséget kért barátaitól, mindezekkel egyesülve elébük ment. Amazok közben a Duna közelébe értek, és a gyönyörűségező mezőn hajnal hasadtával csatát kezdtek. Az Úr segedelme a magyarokkal volt, akik elől a sokszor említett fejedelem futásnak eredt. A magyarok a Dunáig üldözték, féltében a fejedelem ott a Dunába ugrott, és a sodró vízben elmerült. Visszaadta hát az Úr a magyaroknak Pannóniát, miképpen Mózes idejében visszaadta Izrael fiainak örökségül az amorreusok királyának, Seonnak földjét és Kánaán minden országát.”

A FEHÉR LÓ MONDÁJÁNAK ÁBRÁZOLÁSA
A KÉPES KRÓNIKA MINIATÚRÁJÁN (1360 KÖRÜL)

A fehérló-monda

A magyar krónikáshagyományban megőrződött fehérló-mondát többféleképpen is megközelítette a tudomány. A folklorisztikus megközelítés hívei azt hangsúlyozzák, hogy a karthágóiak vagy a szászok cselével történő honfoglalásához hasonló történetről van szó, amelyben a magyarok vezetői az ő jogszokásaikat nem ismerő, félreértő morva Szvatopluktól ravaszságuk révén szereznek jogot földje elbirtoklására. Ebben a megközelítésben Anonymus párhuzamos története Salán vezér megajándékozásáról nem több, mint egy kísérlet a monda „racionalizálására”.

Marczali Henrik már 1880-ban felhívta a figyelmet arra, hogy ez a történet – amelyben a honfoglalók ravaszságának és erejének tulajdonították az új haza megszerzését – feleslegessé teszi a Kárpát-medence birtoklásához Attila „örökségének” emlegetését vagy a hun „ősöket”, – nem véletlen tehát, hogy Kézai Simon krónikájában valójában az egész fehérló-mondát mellőzi.

Az egymással is vitázó, de egyfajta „realista” megközelítést valló magyar, cseh és szlovák tudósok számára viszont ez a történet egy valós morva–magyar szövetségkötés homályos emlékét őrzi. A magyar kutatók ennél nem is szoktak sokkal tovább merészkedni – egyedül Engel Pál kockáztatta meg, hogy a monda Árpád népének pálfordulását és a morva szövetség felmondását lett volna hivatott utólag igazolni. A cseh és szlovák történettudományban azonban régi és komoly tradíciója van a magyarok morva engedéllyel, morva területen történő letelepedését valló elképzeléseknek.

Arra már nagyon régen felhívta a figyelmet a kutatás, hogy a föld, a fű és a víz átadását, illetve kérését az ókori perzsa és szkíta kultúrákban a terület feletti fennhatóság szimbolikus átruházásának gesztusaként értelmezték. Valószínűleg ugyanennek a keleti szokásnak a kései nyomaira bukkan rá Ivanics Mária, aki olyan krími kánságbeli és moldvai eseteket ismertetett, ahol az uralkodó által adományozott, átengedett földterületért a megadományozott

alattvalónak egy lovat kellett ajándékba adnia az uralkodónak, hogy beiktassák a birtokába. Ez a jogszokás talán ismert lehetett már a honfoglalóknál is, s ennek kései emléke lehet maga a monda – akár történt a valóságban ilyen adományozás, akár nem. B. SZ. J.

JOHANN NEPOMUK GEIGER:
ÁRPÁD FOGADJA SZVATOPLUKTÓL
VISSZATÉRT KÖVETÉT. (1895)

A *Fuldai évkönyv* szerint 896-ban Arnulf távollétében Pannónia védelmét Mocsárvárral (Mosapurch) együtt a Dráva és Száva közti terület hercegére, Brazlavra bízta. Az Itáliában magát császárrá koronáztató Arnulf óvintézkedése a Pannóniát 894-ben feldúló magyaroknak szólt, akik már birtokba vehették a Kárpát-medence keleti felét. A magyarok 896–898 között aktivitást nem tanúsítottak, a Kárpát-medencei területen való berendezkedés köthette le őket. A helyzet 898-ban változott, amikor Moráviában Szvatopluk két fia, II. Mojmir fejedelem és II. Szvatopluk között konfliktus robbant ki. Arnulf császár II. Szvatopluk mellé állt, 898-ban és 899-ben sereget küldött támogatására. A magyarokat ugyanakkor felkérte,

GÁBOR ÉVA MÁRIA:
HONFOGALALÁSI
EMLÉKMŰ. (1996) ÜLLŐ.
FOTÓ: LOVAS ANDREA

hogy Itáliába menjenek ottani ellenfele, Berengár király ellen. Arnulf császár pogány módon, kettévágott kutyára vagy farkasra tett esküvel szerződött a magyarokkal, pénzt és ajándékokat adott nekik. A magyarok 899-ben feldúlták Észak-Itáliát, Berengárt pedig cselvetéssel győzték le a Brenta folyónál 899. szeptember 24-én: úgy tettek, mintha foglyaik, zsákmányuk árán is békét akarnának kötni. Ezután átkeltek a Brentán, bekerítették az elbizakodott Berengár táborát, és megsemmisítő vereséget mértek rá. Később, 900 tavaszán hagyták csak el Itáliát megbízójuk, Arnulf császár halála (899. december) után. *(Erről részletesebben lásd a Honfoglalók fegyverben. Magyar őstörténet 3. című kötetben írottakat, 166–174. old.)* Mivel szerződésük lejárt, Arnulf utódához, a kiskorú Gyermeke Lajoshoz (900–911) követeket küldtek, de valójában nem új szerződést akartak kötni, hanem támadásukat készítették elő. A 900 nyarán indult hadjárat során az Enns folyón túli bajor területeket dúlták: az egyik csapatot ugyan 900 novemberében Liutpold határőrgróf legyőzte, a másik sereg azonban zsákmányával együtt visszatért Pannóniába. A *Fuldai évkönyv* tudósítása alapján egyértelmű, hogy a keleti frank uralom alatt levő Pannóniát 900-ban már megszállták a magyarok. Ezért 900-ra tehetjük a honfoglalás második szakaszát, így a Kárpát-medence nagyobb része magyar fennhatóság alá került.

A következő években a magyarok Kárpát-medencei új hazájuk biztosítására törekedtek. Fő ellenfeleik a keleti frankok, bajorok voltak. Két évvel Pannónia megszállása után, 902-ben a magyarok és frankok már Moráviában harcoltak egymással: a két fél osztozott a morva tartomány területén. A küzdelem során nem kímélték egymást az ellenfelek: 904-ben a béketárgyalások alkalmával rendezett lakomán a bajorok lemészárolták Kuszál (Kuszán) fejedelmet és kíséretét. A bajor–magyar határharcok kiemelkedő eseményére 907-ben került sor, amikor Gyermeke Lajos névleges vezetésével nagy hadjárat indult a volt frank tartomány, Pannónia visszaszerzésére. A döntő csatára július 4-5-én került sor a Salzburgi évkönyvek szerint egy Brezalauspurch (Pozsony?) nevű helynél. Az itt kivívott győzelem jelentette a magyar honfoglalás folyamatának lezárulását: a magyar törzsszövetség visszaverte a keleti frank támadást, és véglegesen hazát szerzett magának a Kárpát-medencében.

Árpád fejedelem

Árpád fejedelem életéről meglehetősen keveset tudunk, jóllehet a kései korok történetírása alaposan kiszínezte az alakját. Ha hihetünk Bíborbanszületett Konstantinnak, akkor a 890-es években Liüntika nevű fia már férfikorban volt és hadat vezetett, ami annyit jelent, hogy Árpád legkésőbb a 9. század derekán született, ami összhangban áll Anonymus azon állításával, hogy atyja, Álmos 819-ben jött a világra.

Haláláról egyetlen forrás, Anonymus emlékezik meg, szerinte a fejedelem 907-ben távozott az élők sorából. Az évszám azonos a pozsonyi csata dátumával, de hogy a két esemény között bármiféle összefüggés volna, arról nincsen információnk.

Fejedelemmé választásának idejéről két forráscsoport emlékezik meg. Bíborbanszületett Konstantin szerint erre a honfoglalás előtt, még Etelközben került volna sor: a kazárok felkérését elutasító és a főhatalmat

nem vállaló Levedi álmost vagy fiát, Árpádot ajánlotta maga helyett, a magyarok Árpádot választották. Ezzel szemben a magyar hagyomány úgy tudja, hogy a Kárpátokon való átkelés után, már a Kárpát-medencében tették fejedelemmé, esetleg még atyja életében.

Anonymus a honfoglaló harcok motorjaként írja le, ő a *Gesta Hungarorum* főszereplője, aki a különböző országrészek elfoglalására küldi vezéreit. Legfőbb tette Szvatopluk legyőzése, szállásterülete pedig a Dunántúlon, Fehérváron vagy annak közelében volt. Tetteiről ugyan más – külhoni – forrás nem emlékezik meg, de ha valóban 907-ben hunyt el, akkor ténylegesen ő vezényelhette az új haza megszerzését. Rangjáról – kende volt-e vagy gyula – hosszú viták folytak, de az tény, hogy a magyar és a bizánci források is őt tekintik a főhatalom birtokosának.

A magyar hagyomány rokonairól – például Kadocsáról – is tud, Bíborbanszületett Konstantin pedig négy fiát és unokáit is felsorolja. A magyar királyságot majd Zolta leszármazottai fogják irányítani, akik azonban nem nevezték magukat Árpád-háziaknak: ezen elnevezés a 18. századi történetírás szülötte.

S. B.

JANZER FRIGYES: ÁRPÁD FEJEDELEM (1996)
TISZAALPÁR. FOTÓ: SZENTPÉTERI JÓZSEF

Források Árpád fejedelemről

„Ő pedig válaszolva a kagánnak, azt mondta, hogy: »Nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésekre áll.« Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélést ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.” *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzásáról, 950 körül*

„Első kapitány Árpád. Azon kapitányok közt tehát Árpád, Álmos fia, ki Előd fia, ki Ögyek fia volt, a Turul nemzetségből vagyomban gazdagabb s hadban hatalmasabb vala. Azért is ezen Árpád tört át hadával elsősorban a ruthénok havasain s ő ütötte föl legelsőben táborát az

ÁRPÁD CSATÁJA ZALÁN BOLGÁR FEJEDELEMMEL (VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1860)

SZÁSZ GYULA: ÁRPÁD FEJEDELEM (1897) RÁCKEVE.

ebből a világból. Tisztességgel temették őt el egy kis folyónak a forrása felett, amely kőmederben folyik alá Attila király városába. Egyszermind ott a magyarok megtérése után a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egyház épült, amelyet fejrnek hívnak.” *Anonymus: A magyarok krónikája, 12–13. század fordulója*

„Tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeletet, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt.” *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzásáról, 950 körül*

Ung vize mellett; minthogy az ő vérsége a többi scythiai törzsek fölött azon kiváló méltósággal van fölruházva, hogy a seregnek menet közben előtte, visszavonuláskor mögötte jár.

Árpád szállásáról túl a Dunán. És midőn a Dunán átkelve Pannoniába béjöttek, maga Árpád azon helyt üté föl sátrait, hol most Fejérvár városa van telepítve. S az a hely vala Árpád vezér első szállása.” *Kézai Simon: A magyarok krónikája, 1285*

„Mikor hát Árpád a többi magyarokkal – miképpen fentebb elmondottuk – legyőzte és megölte Szvatoplukot, tábort ütött Fehérvár közelében a Nyék hegyén; ezt a helyet választotta magának először Árpád Pannóniában, ezért alapította ennek közelében Fehérvár városát Szent István király, aki őtőle eredt.” *Képes krónika, 1358*

„Ezután az Úr megtestesülésének kilencszázhetedik esztendejében Árpád vezér is elköltözött

Anonymus és a honfoglalás

A Kárpát-medence elfoglalásának történetét Anonymus gesztája tárgyalja a legrészletesebben, sok fejtörésre adva okot a kései korok kutatóinak. Ráadásul a hazai krónikák közül ennek a műnek maradt fenn a legrégebb kézirat a 13. század közepéről. Bizonyos, hogy nem a szerző vetette papírra, de a másolat néhány évtizeddel a mű megírása után keletkezhetett, attól is függően, hogy az eredetit 1200-hoz mennyire helyezzük közel.

Tudjuk persze, hogy a 14. századi krónikaszerkesztésnek jóval korábbi kézírataival is számolnunk kell, amelyeket a Névtelen használhatott, ám ezen részek egyértelmű azonosítása mindmáig vitatott. A mű megszületését többen is megpróbálták az általánosan elfogadott III. Béla király kora helyett I. Bélához kapcsolni, s így azt 150 évvel közelebb helyezni az elbeszélte események idejéhez, de ez mit sem változtat az események után több száz évvel való lejegyzés tényén. A művet használta és kijegyzetelte Kézai Simon, akinek krónikája pedig több lépcsőben a 14. századi krónikaszerkesztésbe került bedolgozásra. Emiatt a magyar krónikák kézírataiban fennmaradt szövegegyezésekből szinte lehetetlen az Anonymus előtti krónikák honfoglalásra és kalandozásokra vonatkozó szövegállapotának a rekonstruálása, amire pedig a magyar kutatók generációi tettek nem kis erőfeszítéseket.

A geszta teljes terjedelmében a magyar honfoglalással foglalkozik (vándorlás: 1–13., a Kárpát-medence birtokbavétele és kalandozások: 14–57. fejezetek), annak ellenére, hogy a szerző a történet Szent Istvánig való folytatására tett ígéretet. A műben leírtak forrásértékére vonatkozóan meghatározó a szóbeliség és írásbeliség viszonyának, a mű azonosítható írott forrásainak a vizsgálata, vagyis az, hogy a leírtakból mi tekinthető ősi, honfoglalás kori szóbeli örökségnek. Éppen annak köszönhetően, hogy a *Gesta Hungarorum* a 10. századi magyar történelemre vonatkozó írott források között ennyire magában áll, már első kiadása óta a hazai és nemzetközi kutatás vitáinak a kereszttüzébe került, s nem melleleg a Kárpát-medencében létrejövő államok eredettörténetének koronként változó és országokként eltérő értelmezésű alapszövegévé vált.

Honfoglaló magyar zászlóvivő, 9–10. század

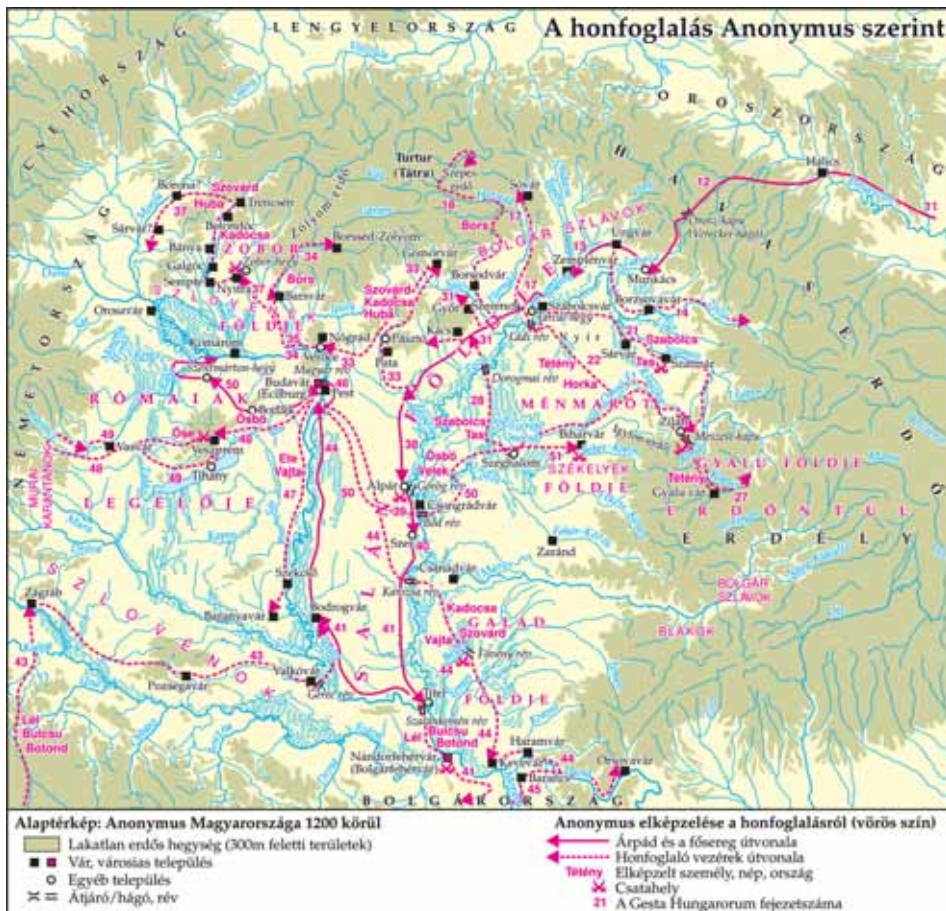
Minden hadseregben megkülönböztetett szerepe volt a zászlóknak, mert jelkép voltuk mellett a sereg irányításában is fontos szerep jutott nekik. Így volt ez a korai középkorban a magyaroknál is: a nyugati krónikások gondosan feljegyezték, ha a kalandozó magyaroktól valahol „hadijelvényeket” is sikerült zsákmányolni. A magyar hadizászlók alakja – bár közvetlenül nem ismerjük őket – a korabeli ábrázolásokon látható nomád zászlókéhoz hasonló lehetett, színükre pedig a legkorábbi támpontunk egy 11. századra vonatkozó utalás, amely szerint a zászló piros. A középkorban e szín hagyományosan a hatalmat, a háborút és az erőt jelképezte.

A képen szereplő zászlóvivő öv- és lószerszámveretei „Bene vitéz” Ladánybene-benepusztai sírjának leletei (az öv szíjvége egy nyugati, Karoling szíjvég volt), az íjtegez veretei a karosi III/11. sír, a felajzatlan íjtegezőnek agancsból faragott lemeze pedig a kenézlői leletek alapján került megrajzolásra. A harcos kezében egy fonnott pajzs látható, amelyre magyar környezetből nincs bizonyítékunk: a rajz egy bizánci kézirat ábrázolása alapján készült, és „zsákmányolt tárgyként” szerepel a képen. Idegen eredetű felszerelést ritkán ugyan, de használtak a honfoglaló magyarok is: ez idáig egy- és kétélű nyugati kardok, bizánci kard, egy szárnyas lándzsa, valamint Karoling kengyel ismert a 10. századi magyar leletanyagban.

B. Z.

Rendkívül érdekes, hogy a műben a szerző korára jellemző lovagi ideálok és a pogánynak tekintett nomád hagyományok együttesen bukkannak fel. Anonymus számos alkalommal használja bizonyos szokások leírása mellett a *more paganismo* („pogány szokás szerint”) szavakat, ami egyébként igen jó történelmi érzékre utal. Ezek a vérszerződésre (5, 10. fejezet), a loáldozatra (16, 22. fejezet), egy nem részletezett pogány temetkezésre (15. fejezet), valamint a katonai életre, így a folyón tömlőkön való átkelésre és az íjhasználatra (7, 25. fejezet) utalnak. Nehezen eldönthető, hogy helytálló megjegyzései

a kortárs nomád világra, a hazai segédnépekkel és a kunokkal való érintkezésekre támaszkodnak-e, vagy esetleg – mint például a vérszerződés esetében gondolják a néprajzkutatók – ősi hagyomány továbbélésével is kellene-e számolni. Utóbbi esetben érdekes, hogy a szerző, annak ellenére, hogy lovagi vonásokkal ruházza fel a honfoglalókat (hadimén, lovagi torna), a vérszerződés esetében nem tud a lovagi konfraternitások vérszerződéssel megpecsételt felavatási szokásairól. Ugyanakkor egy helyen az íjakról és nyilakról is lenézően nyilatkozik, szembeállítva azokat kora fegyvereivel (talán a számszeríjakkal). A Névtelen által elmesélt turul monda, vagy a morvákkal kötött szövetségről tanúskodó fehérlő-történet kétségkívül ősi hagyományra mehet vissza.

A magyarok őshazájáról és a vándorlásról minden bizonnyal az egyik első hazai írott lejegyzés Anonymustól származik. Ennek hátterében a Kelet iránti megélt korabeli érdeklődés állhat, aminek eredményeként maguk a domonkosok is útra keltek az 1230-as években. Tekintettel arra, hogy Anonymus szóbeli információk nyomán a magyarok vándorlásának kétféle útvonalát rajzolja meg művében, a krónika nagy valószínűséggel még a domonkos barátoknak, Julianusnak a magyar udvarba való visszaérkezése előtt íródott. Addig, amíg Regino ismerete jó okkal feltételezhető a szerző részéről, Viterbói Gottfried munkája annak „Antiqua Hungaria” (Régi Magyarország) említésével együtt nem azonosítható művében, ám igazolja, hogy a tudományos közgondolkodás ekkor már számolt egy őshaza létevel.

A mű nyugat-európai mintákat követ, szerkezetében is közel áll a 12. századi francia Nagy Sándor-regényekhez, ugyanakkor feltűnő a klasszikus latin irodalmi források használatának szinte teljes hiánya. A biblikus és nyugati irodalmi párhuzamok, a kétféle Trója történet, de különösen a Nagy Sándor-történet párhuzamainak azonosításakor derült ki, hogy olyan fordulatai is, amiket közvetlenül a hazai énekmondó hagyományból eredeztettek, így például a „jó hírt és nevet szereztek” kifejezések közvetlen mintája megtalálható a latin Nagy Sándor-regényben, míg a magyarok törzsfőire alkalmazott szóösszetétel, „principales personae” a korabeli jogi forrásokból származik. Bizonyos, hogy a geszta mondatok, félmondatok,

motívumok ismétlődésén alapuló szerkesztése, a fiktív beszédek sem kizárólagosan a hazai szóbeliség egyébként minden kétségen felül egykoron létező alkotásaira vezethetők vissza, bár annak egyes elemei nem kerülhették el a szerző figyelmét. A honfoglalás koráról szóló történeti énekek meglétére az első biztos utalás egy 15. századi krónika-kivonatban található, az első magyar nyelvű történeti ének, a „Pannóniai-ének” pedig 16. század elejei lejegyzésű, bár nyelvi jellemzői alapján akár egy századdal korábbra is helyezhető.

A francia regényekben Nagy Sándor ellentmondást nem tűrően hódít meg minden területet és győzi le ellenfeleit. Sándor és főembereinek viszonya a végletekig harmonikus, a középkori királyok és főembereik idealizált kapcsolatának tekinthető. Nagylelkű és bőkezű, tudja, hogy a társadalmi kódrendszer szerves része az arra érdemesek jutalmazása, olykor még a legyőzötteteket is adományban részesíti. Nagy Sándor sikertörténete alkalmat kínált a 12. századi írástudóknak egy idilli, személyes király-alattvaló viszony megrajzolásához, ami sok tekintetben már megírása pillanatában is anakronisztikus volt – francia és magyar földön egyaránt.

A műben ugyanakkor határozott utalás történik az előkelők tetteit megörökítő igricek dalaira, a hősénekek beépítésére a mű szerkezetébe, amiről például a refrénszerűen ismétlődő stiláris jellegzetességek tanúskodnak. Bizonyos, hogy a Botond-mondát még nem találta meg a krónikákban, a Lehel kürtjéhez kapcsolódó történetről pedig nem nagyon lehetett tudomása, hiszen nem tesz rá

ÁRPÁD FEJEDELEM MEGTEKINTI A HADIJÁTÉKOKAT
KURSZÁN VÁRÁBAN.
LÁSZLÓ GYULA GRAFIKÁJA

utalást. De miként kell vélekednünk a Kárpát-medence birtokba vételét leíró, más elbeszélő vagy régészeti forrásból meg nem erősített harcokat illetően? Nem zárható ki, hogy mindaz, amit elmesél, nem pusztán a földrajzi nevek alapján önkényesen felépített történet, hanem már előtte is beszélték, énekelték azokat, még ha eredetük nem szükségszerűen vezethető vissza a 10. századig. Tény azonban,

Anonymus a magyar szóbeli hagyományokról

„Háborúikat és egyes hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a regösök csacsogó énekeinek meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni. Azonban némelyek azt mondják, hogy egészen Konstantinápolyig mentek ők, sőt Konstantinápoly aranykapuját is bevágta Botond a bárdjával. Mégis én, mivel ezt a történetíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni.”

„Ugyanis Tétény a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni, mint ahogy a regöseink mondják: »Maguknak ők mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek.«”

LÁSZLÓ GYULA: BOTOND ÉS A GÖRÖG ÓRIÁS

hogyan a 10. századi valós történeti szereplők közül senkit sem ismer, akikről pedig Regino krónikájából és az – egyébként általa nem használt – német évkönyvekből tudomást szerezhett volna, azokat nem illesztette be művébe (Svatopluk, Arnulf, Braszláv). Nem alaptalan a Györffy György által kidolgozott elmélet, miszerint a magyar krónikában és legendákban megörökített 11. századi államgyesítő harcok (Gyula, Ajtony) szolgáltak mintául a szerzőnek, míg Ménmarót talán a morva Svatoplukkal lenne azonosítható, a 'marót' – 'morva' megfeleltetés alapján. A hun király, Attila nevének ugyanakkor talán első hazai krónikás megörökítőjét tisztelhetjük benne, amin a harmadik kereszties hadjárat Magyarországon való átvonulásának időbeni közelsége miatt nincs is mit csodálkoznunk.

Fontos kérdés, hogy a nyugati irodalmi forrásokból való számos szó szerinti kölcsönzés mondanivalójának a lényegét hitelteleníti-e, vagy csak irodalmi minták szükségszerű alkalmazását jelenti? Annyit bizonyosan megállapíthatunk, hogy Anonymusnak nem állt rendelkezésre a honfoglalás történeteinek összefüggő írott változata, így azt neki kellett a kortársak számára elfogadható és meggyőző irodalmi formába öntenie. Ez önmagában azonban még nem bizonyítja, hogy a szerző tudatosan valótlanságokat írt volna, hiszen így például a szász Widukind biblikus képeket használó leírása alapján magának a Lech mezei csatának a megtörténtét is kétségbe lehetne vonni.

A szerző munkamódszerének fő eleme az 1200 körüli történeti földrajzi helyzet visszavetítése a honfoglalás korába, illetve az általa személyesen vagy elmondásból ismert földrajzi nevek történeti következtetések levonása. Egyáltalán nem alaptalanul gondolt arra, hogy az ország múltja tükröződik a földrajzi nevekben, s bennük a korábban ott élt vagy éppen első birtokosuk neve él tovább. Ezt támogatja az a megfigyelés, miszerint a magyar névadásban változtatás nélkül válnak a személynevek helynevekké. E tulajdonnevek – többször rejtett, azaz nem leírt helynevek – magukban is nyelvelmének tekinthetők, megőrizve a 12. századi magyar fonetikai állapotot, nemegyszer magyar ragokkal bővülve a latin szövegben (például a *Tasnak* megfelelő *Tosunec*, vö. 17, 31, 32, 40, 41, 47, 50, 52. fej.), ami egyébként ismét a magyar nyelvű történeti szóbeliségnek

lehet a bizonyítéka. E tulajdonnevek – mint Benkő Loránd megállapítja – „...a geszta élő nyelvi forrásainak legnagyobb, legfontosabb részét hordozzák, amelyeket nem lehet önmagukban, hanem csak szövegösszefüggéseikkel [...] együtt vizsgálni, [...] valóságtartalmuk elsősorban a helyek-személyek-cselekmények hármasszövevényében fogható meg eredményesen.” Anonymus nemegyszer maga is felfedi módszerét, amikor megállapítja, hogy „ez az elnevezés mostanáig él”.

Anonymus helynévhasználata világosan mutatja, hogy milyen hazai és külföldi területeken járt személyesen, illetve melyeket ismert csak hírből, esetleg csak oklevelekből. Feltételezett külföldi utazásai közül helynevei egy bizánci követjárásra utalnak (Bazil kapuja, Konstantinápoly, Neopatras), de a Kijev–Vlagyimir–Halics–Ungvár útvonallal is tisztában volt. A nevekből népetimológikus módszerrel próbál azok értelmére következtetni, így érzi a Munkács

Névmagyarázatok Anonymus művében

„Ezért hívták Árpádot Hungvária vezérének, összes vitézeit pedig Hungról hungvárusoknak nevezték el az idegenek nyelvén, és ez az elnevezés mostanáig él az egész világon”

„Ekkor Ond, Ketel meg Tarcal, miután az erdőn áthaladtak, a Bodrog folyó mellett lovagoltak; majd mintha pályadíjért futottak volna, sebes vágtában nyargaltak fel egy jó magas hegynek a csúcsára. A másik kettőt maga mögött hagyva, Tarcal, a serény vitéz ért fel elsőnek a hegyoromra. Ezért a hegyet attól a naptól kezdve mostanáig Tarcal hegyének nevezték.”

„Akkor Tas az urának, Árpád vezérnek meghódolt nép kérésére a Nyír és a Tisza között vásárt rendelt. Ennek a vásárhelynek a maga nevét adta, úgyhogy mindmostanáig Tas vásárának hívják.”

TARCAL VEZÉR SZOBRA TARCALON

ANONYMUS EGYIK HŐSE:
SZABOLCS VEZÉR.
GYÖRFI SÁNDOR:
SZABOLCS VEZÉR. (1996)
SZABOLCS.

leteket illetően bizony rá volt utalva a korabeli, 12. század végi hazai hősénekekre, a Biblia és a nyugati krónikák használatára. E hősénekek természetesen azt tartalmazták, amit a korabeli előkelő nemzetségek tagjai hallani akartak elődeik, őseik önfeláldozó harcáról s vérrel szerzett birtokaikról, amit azután fejedelmi adományozás révén jog szerint is megszereztek. Mindez jól illeszkedik a 13. század elejének hazai társadalmi folyamataihoz.

A mű irodalmi értékét semmivel sem csökkenti, hogy több száz év távlatából tekint vissza Árpád és vezértársai korára, s nyújtja a középkori magyar irodalom egyik legkerekebb, szerkesztésileg és nyelvileg egyik legkiemelkedőbb alkotását.

névben a 'munkát, fáradságot', a Szeriben a 'valaminek szerét ejteni' értelmet, megte-remtve ezzel a máig rendíthetetlenül élő első pusztaszeri magyar országgyűlés fantomját. E logika szerint kel életre a Csepel helynévből Csepel, a Tarcal hegyéből Tarcal személye, illetve általa ismert személyek cselekedeteit olyan helyre igyekszik lokalizálni, ahol azonos helynév fordul elő a közelben. Így vezeti a menekülő görög katonaságot az Alpár melletti Görög révhez, a szávaszentdemeteri görög rítusú apátság birtokához, és öli bele őket a Tiszába. Nyelvérzéke sok esetben kiállja a mai kritikát is, így joggal érzi Botond nevében a 'bot, buzogány, csákány', vagy Lél (Lehel) nevében a 'lehel, lélegzik' etimológiát.

A műnek összességében vajmi kevés köze lehet ahhoz a történeti folyamathoz, amit honfoglalásnak nevezünk. A több száz év távlata a szerző számára helyesen mutatta meg a honfoglalás történeti, ha nem túlzás, világtörténeti jelentőségét, ám konkrét rész-

A honfoglalás lezárása: a pozsonyi csata

A Salzburgi évkönyv 907. évi bejegyzésénél a következőket olvashatjuk: „Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurcnál július Nonae-je 4. napján...” A krónika írója még nem tudhatta, hogy az egymondatos esemény milyen nagy jelentőséggel bír majd népe történetében, hiszen a többi kortárs évkönyv hasonlóan rövid bejegyzései is arról tanúskodnak, hogy a szóban forgó csatát csak egy vesztes összecsapásként értékelték. A későbbi korok történetírói az évszázadok távlatából már világosan felismerték, hogy Germánia a 907-es csatában veszítette el véglegesen pannóniai birtokait, és a Magyar Törzsszövetség bizonyította, hogy nem csak hont szerezni, hanem megtartani is képes.

A Kárpát-medencében megtelepedő magyarok 900-tól kezdődően a Garamtól nyugatra is indítottak portyázó hadjáratokat, ami aggodalommal töltötte el a bajorokat. Lakomára és tanácskozásra hívták Kuszán vezért és kíséretét, hogy rendezzék a vitás kérdéseket. Mivel a magyarok nem akarták elfogadni a korábbi területi korlátokat, fegyverrel rontottak rájuk, és legyilkolták korábbi szövetségeseiket.

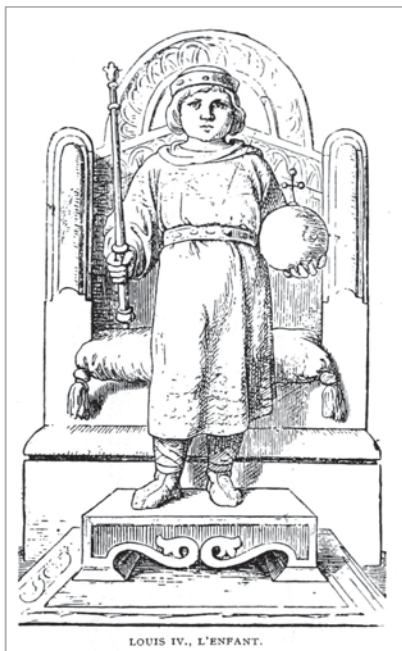
A merénylet megtorlására jelentős létszámú had indított támadást a Duna vonalában, és egészen Ennsig pusztította a vidéket. A tapasztalt vezérek elvesztését azonban megsínylette a sereg harc-képessége. Luitpold herceg csapata vereséget mért rájuk, majd felépítették Ennsburg várát, mely a Duna mellett vezető hadiutat volt hivatott lezárni a magyar támadások előtt. A szellem azonban már kiszabadult a palackból. Az Ennstől keletre fekvő vidéket a magyarok uralták, 906-ben pedig sikeres hadjáratot vezettek Szászországba.

A következő évben került sor a döntő összecsapásra, mely a bajorok vereségével végződött. Valószínűleg ennek tudható be, hogy az egykorú feljegyzések igen szűkszavúan írnak róla. 600 évvel az események után Johann Turmair – ismertebb nevén Aventinus – Bajorország történetét bemutató munkájában minden hozzáférhető forrást felkutatva, bővebb leírást adott a történekről. Napjainkban ez a csata eseményeiről rendelkezésünkre álló egyetlen részletes leírás. Az tehát nem vitatható, hogy 907-ben a bajorok vereséget

NYUGATI KARD

GYERMEK LAJOS KELETI
FRANK KIRÁLY (900–911)

szenvettek – feltehetően – Pozsonynál, azonban arról, hogy ez miként történt, csak ebből a jóval később keletkezett leírásból értesülünk. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy 791-ben Nagy Károly serege hadjáratot folytatott a Pannóniába betelepült avarok ellen, mely főbb vonásaiban hasonlít az Aventinus által leírt 907-es fölvonuláshoz. Joggal gyanakodhatnánk, hogy a pozsonyi csata részletes leírása a 791-es hadjáratról fennmaradt feljegyzéseknek köszönhető, nem pedig mára elveszett, hiteles leírásoknak. Tovább rontja Aventinus hitelét, hogy az események időrendjét olyannyira nagyvonalúan kezeli, hogy a csata utáni visszavonuláshoz kapcsolja a 910-es augsburgi összecsapást is.

A fentiek ismeretében akár el is vethetnénk Aventinus leírását mint forrást, azonban ezzel egyrészt megfosztanánk történelmünket a honfoglalást lezáró katonai győzelem leírásától, másrészt nincsenek olyan érvek, melyek egyértelműen bizonyítanák a szöveg hiteltelenségét. Az, hogy a felvonulás módja hasonló a 791-eshez inkább mellette szól, hiszen a katonai tevékenység szabályai szerint ugyanazon a terepen, hasonló célú tevékenységet hasonlóan célszerű végrehajtani. A hadjárat kiinduló pontját és befejezésének helyét pedig az egykorú források is megadják.

907-ben Gyermek Lajos germán király tanácsadói sugallatára végleg meg akarta szüntetni a magyar fenyegetést. A birodalom keleti felében elrendelte az újoncozást egy jelentős létszámú sereg felállítása érdekében, majd az ennsburgi várnál gyülekeztette a hadakat. A sereget a nariscusok, boethusok, chambusok, vindelicusok, noricumiak, vennoniak, athenisek, stájerek, vendek, karintiaiak, krajnaiak alkották. Mint azt a felsorolás mutatja, elsősorban a mai Ausztria keleti felén élő népek képviseltették magukat, kisebb számban vettek részt Bajorország keleti részének lakói.

Egy június 17-én, a Markt St. Florian kolostorban keltezett oklevélből arra következtethetünk, hogy ekkor indult meg a hadjárat

a Duna mentén. Három csoportban vonultak föl a hadak. Az északi parton Luitpold herceg vezetésével, a délin Theotmár salzburgi érsek parancsnoksága alatt, kinek csapatában számos püspök volt, közöttük Zakariás Säbenből, Udo Freisingből s a monostorok előljárói, Gumpold, Hartwich [Hartwig], Helmbert. Középen, a Dunán flotta szállította a csapatokat Rathold, Hatto, Meginward és Isangrim bajor főurak és a király rokona, Sighard vezetésével.

Ez egy alaposan előkészített hadjárat volt. Az újoncozást és a csapatok megszervezését legalább egy évvel korábban meg kellett kezdeni. A sereg létszámának megfelelő élelmet az előző évi termésből készletezni kellett, majd raktározni, és megszervezni a szállítást.

Erre a legjobb lehetőséget a Duna kínálta, ugyanis egy-egy hajó több szekér rakományát volt képes szállítani. A nyugati seregek harcképességének egyik kritikus pontja az ellátás volt. A nehezen egybeültött katonákat nem lehetett szétküldeni, hogy a hadműveleti területen szerezzék be az élelmet, mert szükség esetén csak lassan lehetett volna ismét gyülekeztetni őket.

Valószínűleg a gyolagságot is a hajókon szállították és így volt képes tartani a középső csoport a menetütemet a másik két, lovasokból álló csapattal. A Duna persze így is elég széles akadály volt ahhoz, hogy a három csoportot bizonyos mértékben elszigetelje egymástól. Valószínűleg a menetvonalon találkozási pontokat jelöltek ki, ahol pihenőt tartottak, és feltöltötték a készleteiket a hajókról. Ezek korábbi római települések lehettek, ahol a folyó mindkét partja alkalmas volt a kikötésre. Az egykori Limes út mellett nagyjából 30 kilométerenként sorakoztak ezek a helyek.

Nem tudhatjuk, hogy mi volt a terv, de a 791-es hadjáratnál Pozsony elérése után délnek fordultak a seregek, és a Dunántúl nyugati részén folytak a hadműveletek. 907-ben is hasonlóra lehetett számítani.

Mivel a korabeli források csak Braszláv várát (Brezalauspurc) jelölik meg a csata helyeként, hangot kapott az a vélemény is, hogy a név nem Pozsonyt, hanem Braszláv székhelyét, Mosaburgot (Mocsárvár

GYERMEK LAJOS DÉNÁRJA

– Zalavár) jelenti. Tekintve, hogy a sereg jelentős része a mai Ausztria keleti részén fekvő tartományokból toborzódott, indokolt azt feltételezni, hogy ezek keleti előterének biztosítása volt a cél. Az, hogy a hadjárat Ennsburgból indult, a Duna vonalában való felvonulás és a pozsonyi helyszín mellett szól. Az sem valószínű, hogy a korabeli források Zalavárra a Braszláv vára megnevezést használják, miközben a Mosaburg név ismert volt, és egyértelműen jelölte ezt a székhelyet.

Pozsony erődítése valószínűsíthetően szintén Braszláv nevéhez fűződik. Az uralmi területének északi sarkában lévő stratégiai jelentőségű hely birtoklása nagy jelentőséggel bírt. A Limes utat itt keresztezi a Borostyánkő út, mely délre vezet, és megfelelő felvonulási lehetőséget biztosított a korábbi keleti frank területek felé. Az északi part magaslatának megerősítése védett hidfőállást jelentett a Csallóköz felé, míg nyugatra a Morva és a Kis-Kárpátok elég jelentős természetes akadályt képzett, keletre pedig egészen Győrig a Szigetköz mocsarai akadályozták az átkelést. A Duna mellett, nyugati

FESZTY ÁRPÁD:
A BÁNHIDAI CSATA (1896)

irányból érkező seregeknek Pozsony elfoglalása biztosította azt a stratégiai bázist, ahonnan a Felvidék nyugati része és a Dunántúl egyaránt támadható.

A sereg részekre osztása a felvonulás időszakában nagyobb menetsebességet biztosított. Pozsony előtt azonban Luitpold oszlopának át kellett kelnie a Morván, amit valószínűleg a flotta támogatásával hajtottak végre. Ez hosszabb időre lefoglalta őket, míg Theotmár érsek csapata akadálytalanul folytathatta a menetet Pozsonyig. Előre látható volt, hogy ők érnek ide először. Abból a szempontból is könnyebb dolguk volt a felvonulás során, hogy végig az egykori római Limes úton haladhattak, ami nagyobb sebességet biztosított. Valószínűleg a magyar hadvezetés is tisztában volt azzal, hogy még a pozsonyi egyesülés előtt kell megütközni a támadókkal, mert a megosztott sereg egyes részeivel szemben nagyobb esély van a sikerre.

Először a déli oszlopot kellett legyőzniük, mivel ez tudott a leggyorsabban vonulni, és a terep itt volt a legkedvezőbb a lovas íjászok alkalmazására. A hagyományos könnyűlovas taktikát alkalmazták. Kisebb csoportok támadtak az oszlopra, majd menekülést színlelve csalták maguk után üldözőiket a leshelyen felállított csapat íjai elé. Itt azután nyílzáppal zilálták szét a hadsoraikat, majd lendületes

támadással verték szét őket. Napokon keresztül folyt a harc, míg végül július 4-én sikerült megtörni az ellenállásukat, és megkezdheték az üldözést. A sereg nagyobb része azonban nem vett részt ebben, hanem az esti órákban átkelt a Dunán, és hajnalban a gyanútlanul táborozó északi csapatot verte szét.

A lovasság legyőzése után a flotta ellen fordultak. A nehéz szállító bárkákat ebben az időben többnyire csak leúsztatták a folyón, ahhoz ugyanis nehezek voltak, hogy evezővel haladjanak ár ellen. Így szinte csapdába estek Pozsonynál. Valószínűleg kikötöttek, és amikor értesültek a másik két csapat vereségéről, a hajókat visszahagyva próbáltak menekülni.

A bajor sereg veresége jelentős veszteséggel járt. Luitpold, Bajorország keleti részének vezére, Theotmár érsek, három püspökkel, három apáttal, tizenkilenc bajor előkelővel együtt életét vesztette a csatában. A kudarc után 123 évig nem indult támadás nyugatról a magyarok ellen.

Források a pozsonyi csatáról

„907. (év) A bajorok kilátástalan háborúja a magyarokkal, Luitpold herceget megölték, övéinek féktelen kevélységét letörték, és a keresztények alig néhányan menekültek meg, a püspökök és grófok többségét meggyilkolták.” *Sváb évkönyv, 10. század*

„907. (év) A bajorok teljes seregét megsemmisítették a magyarok.” *Sváb évkönyv, 10. század*

„907. (év) Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurcnál július Nonae-je 4. napján.” *Salzburgi évkönyv, 10. század*

„Germánia és a bajorok királya, Lajos az egész Bajorországra kiterjedt újoncozás után a bajorok új városába, Ennsvárba megy. Megjelennek itt a püspökök, a szerzetesek előljárói, a bajorok előkelői július 15. kalendaeján [azaz június 17-én] a keresztény üdvösség 907. évében, és közös elhatározással döntenek arról, hogy a magyarokat ki kell űzni a bajorok országából. Minden egyes bajor körzetből, tudniillik nariscus-ok, boethus-ok [Vogtländer], hamabus-ok [Cham vidékiek], vindelicus-ok, noricumiaiak, vennones, athenises [Etsch vidékiek], stájerek, vendek, karintiaiak, krajnaiak [területéről] egybehívják a férfiakat: hadat üzennek a magyaroknak, a Duna mindkét partján megindulnak a bajor előkelők harcra kész és támadó sereggel. Lajos Burchard passauai püspökkel, Aribo prefektussal Ennsvárban marad vissza. A hadvezérek a csapatokat három részre tagolják. Luitpold, az osztrák határ parancsnoka az északi parton, Theotmar salzburgi érsek pedig a délin halad; a püspökök, Zakariás Sábemből, Udo Freisingből, s a monostorok előljárói, Gumpold, Hartwich [Hartwig], Helmbert Pozsonyig vonulnak, és ott tábort vernek. A Dunán pedig hajókon a király rokona, a semmonok [semptiek] vezére, Sighard és a bajor urak Rathold, Hatto, Meginward és Isangrim vezetik a csapatokat.

JOHANN TURMAIR
– HUMANISTA NEVÉN AVENTINUS –
BAJOR TÖRTÉNETÍRÓ (1477–1534)

De a magyarok sem maradnak tétlenek és gondatlanok, komolyan felkészülve tűnnek fel, mindent, ami hasznukra lehet, fegyvereket, katonákat, lovakat jó előre készenlétbe helyeztek, s mivel már nem is a dicsőségért, hanem az életükért harcolnak, kemény ellenállást fejtenek ki. Közben néhány katonájukat a bajor csapatok harcba csalogatására küldik. Mindkét királyi vezérük a rendelkezésre álló legnagyobb számú lovassággal a püspökök oszlopára támad. Mintha csak fúrge lovaikkal át akarnák törni a harcvonalat, nagy erővel támadnak, s hatalmas nyilfelhőt bocsátanak ki. A bajorokat a szaru-íjaikból kilőtt nyilvesszőkkel borítják el, majd ismét hátrálnak. Gyorsabbak nehéz fegyverzetrel felszerelt seregünkénél, s amikor még azt hisszük, hogy távol vannak, már ott is teremnek; s amelyen gyorsan jönnek, ugyanolyan gyorsan el is tűnnek. Amikor már azt hiszed, hogy győztél, a legnagyobb veszélyben találad magad. A magyarok ellenfeleiket a távolból támadják nyilaikkal, akkoriban nem ismerték a nyílt harcot, a gyalogos csatát, az egymásnak feszülő hadsorokat, a karddal vívott közelharcot; a városok ostromát és körülzárását, várostromot. Szokásuk szerint cseleket alkalmazva küzdenek, hol meghátrálnak, hol szorongatják ellenfelüket, s mind ezt annyi velük született fortéllyal, akkora gyorsasággal és katonai tapasztalattal teszik, hogy eldönteni nehéz, hogy mikor veszedelmesebbek ránk nézve: amikor éppen ott vannak, vagy már el is vonultak, ha menekülnek, vagy éppen támadnak, éppen békét színlelnek, vagy hadakoznak. Miközben ugyanis elsöprő rohammal ott teremnek, ugyanolyan hirtelen eltűnnek, először menekülést színlelnek, majd lovaikat megfordítva támadnak, de bármit tegyenek, nyilaznak, és dárdát vetnek, jobbról, balról, szemből vagy éppen hátulról száguldoznak, kifárasztják a mieinket, majd minden oldalról rántanak, a megfáradt bajorokat letámadják, fölébük kerekednek, eltiporják és legyilkolják őket.

Augusztus idusának ötödik napján [azaz augusztus 9-én] a magyarok éjjel a Dunán titkon átúsztatnak, Lajos legátusát Luitpoldot, Isangrim étekfogó mestert egész csapatával, tizenöt vezérrel együtt a táborban megölik. A rákövetkező napon, azaz augusztus idusának harmadik napján [azaz augusztus 11-én], azokkal végeznek hasonló módon, könnyedén és erőfeszítés nélkül, akik halálra váltan a hajókon tartózkodtak. Három napon át folyamatosan folyik a harc az égiek haragvásának közepette: a bajor nemesség legnagyobb része elpusztul, a köznépet számolás nélkül vágják le. Luitpold, Bajorország keleti részének vezére a bajor fejedelmek nemzetségének ősatyja, a praefectonimque praetorio Rheni három püspökkel, három apáttal, tizenkilenc bajor előkelővel együtt életét veszíti. Utóbbiak nevei a következők: Pilegrimus, Theodovalda, Hebbo, Isengrim, Hatho, Bero, Rudomund, Litofrid, Valter, Aribert, Babo, Iring, Gundovalda, Isenogrim, Hathoch, Meginovarius, Rathold, Isengrim, Albert. [...] Hogy visszatérjek oda, ahonnan kiindultam, csak kevesen jutottak vissza sikeres menekülésük után Lajoshoz Ennsvárba. A meghalt Luitpold helyébe Aribo lépett.” *Aventinus: A bajor évkönyv hét könyve, 1517–1521*

A bajor hajóhad elpusztítása a pozsonyi csatában

„A rákövetkező napon (...) azokkal végeznek hasonló módon, könnyedén és erőfeszítés nélkül, akik halálra váltan a hajókon tartózkodtak” – írta a krónikás a nyugati haderő számára katasztrofális vereséggel végződő háromnapos pozsonyi csata végső epizódjáról. Ekkora már a magyarok a Duna két partján felvonuló német sereg mindkét szárazföldi hadoszlopát megsemmisítették, majd a folyón lefelé haladó bajor szállítóhajókra került a sor. Nem tudjuk pontosan, hogy elpusztításuk hogyan zajlott le. Mivel ekkor már mindkét part a győztes magyar könnyűlovasság kezében volt, a hajósoknak a parton nem sok esélyük lehetett; talán megpróbáltak az ellátmányt és a nehézkesebb hajókat hátrahagyva a Dunán menekülni, vagyis a folyásiránnyal szemben visszaevezni. Eközben jó célpontot nyújthattak a magyar íjászoknak, akik a partról végeztek velük (a magyarok nyugati hadjárataik során is gyakran alkalmaztak gyújtónyilakat). A flotta parancsnoka, Sighard gróf a pusztítás ellenére elmenekült. A képen ábrázolt hajók Karoling-kori érmeken látható ábrázolások és hollandiai 9. századi hajómaradványok (utrechtai hajóroncs) alapján készültek.

B. Z.

A HONFOGLALÓK

Hányan lehettek a honfoglalók?

A honfoglalás kor pontos megismerését igencsak nehezíti, hogy a szűkös forrásanyag alapján nem ismerjük pontosan a magyarok életmódját, társadalomszerkezetét, sőt a lélekszámát sem. A kutatók eddig négy, egymástól jelentősen eltérő rekonstrukcióval álltak elő.

Az első és általánosan elterjedt felfogás szerint a honfoglalók nemcsak nagyállattartó nomádok voltak, hanem hiányos társadalmi szerkezetben, fegyverforgató elitként léptek be a Kárpát-medencébe. Olyan csoportként, amelynek férfi tagjai azon felül, hogy zömmel állattartással foglalkoztak, a sereg fegyvereseinek a számát is gyarapították. A ritka kivételt pedig olyan kézműiparosok – fegyverkovácsok, íjgyártók, nyergesek stb. – jelentették, akik a hadakozáshoz szükséges eszközöket gyártották. Egy ilyen, hiányos szerkezetű társadalom csak akkor tudott fennmaradni, ha rátelepedett egy terület alávetett lakosságára, s így szerezte meg magának azokat a javakat – az élelmiszerektől a luxuscikkekig –, amelyeket saját maga nem tudott előállítani. A honfoglalók nomád fegyveres elitként történő értelmezése még a 19. század folyamán megfogalmazódott, és a 19–20. század fordulóján élte fénykorát, amikor a korszak kutatóinak túlnyomó többsége – a történész Pauler Gyula, Marczali Henrik vagy a régész Hampel József – e nézőpontot vallotta. Az elgondolás egyeduralkodója a 20. század közepső harmadában megtört, ám Kristó Gyula és az általa alapított szegedi történelemsziskola tagjai a 20. század végén visszatértek a honfoglaló társadalom ezen rekonstrukciójához.

A fenti elmélet gyengéje, hogy e sajátos szervezetű ethnosz kis létszámát feltételezi: a 10. századi Kárpát-medence népességének kevesebb mint egyharmadát szokták a honfoglalók utódként leírni. Nehezen magyarázható, hogy ezen – Hampel József szavaival élve – „elenyésző kisebbség” hogyan tudta megőrizni a magyar nyelvet. A népvándorlás kori germán közösségek jó részének (például frankok, gótok, vandálok stb.) vagy az al-dunai bolgároknak a története azt bizonyítja, hogy az országot szervező, kora középkori fegyveres

elitek rendszerint néhány nemzedéken belül feladták korábbi anyanyelvüket, és átvették az adott térség többségi lakosságának a nyelvét.

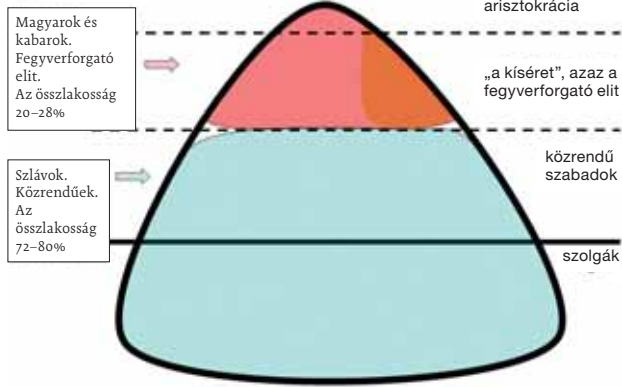
A második felfogás szerint a honfoglaló magyarokra egy sajátos gazdálkodási forma, az úgynevezett félnomád életmód volt jellemző. Társadalmuk e rekonstrukció szerint teljes lehetett, nemcsak a társadalmi piramis csúcsát – a nagyfejedelmeket és a fegyveres

A „KÖZRENDŰEK”
MEGÉRKEZÉSE
A KÁRPÁT-MEDENCÉBE.
A FESZTY-KÖRKÉP
RÉSZLETE

A kis létszámú, fegyverforgató elit elmélete

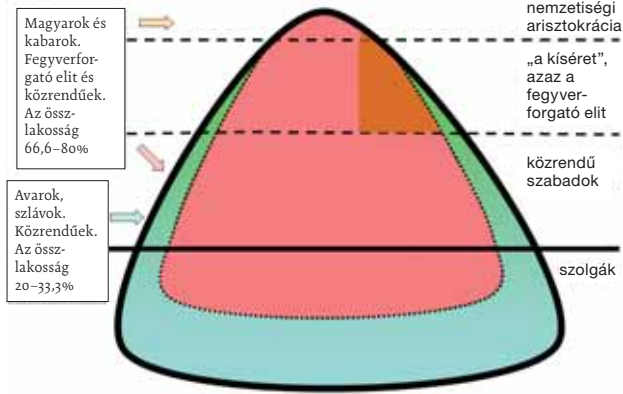
A honfoglalás-kori társadalom etnikai arányai
Kristó Gyula elgondolása szerint

elitet – foglalta magában, hanem annak alját, tehát a szolgarendűeket is. Mivel pedig e társadalmi struktúra teljes volt, a honfoglalók nem szorultak rá arra, hogy rátelepedjenek új hazájuk népességére, javaik elvétele érdekében. Ezen elméletet két nyelvész, a turkológus Gombocz Zoltán és a szlavista Kniezsa István dolgozta ki a két világháború közötti időkben. Egyfelől arra hivatkoztak, hogy a magyar nyelv jövevényszavai között jelentős számban mutathatók ki olyan, a föld-, sőt a kertműveléssel kapcsolatos fogalmak, amelyek átvételére a honfoglalás előtti időkben kellett hogy sor kerüljön, másfelől pedig az Árpád-kori oklevelekben megőrződött hely-, illetve személynevek sem egy kis lélekszámú népességre utalnak, az adott forrástípus igencsak hiányos megmaradása ellenére sem. Az adott értelmezés elfogadását nagymértékben segítette, hogy a történész Györffy György és a régész Szőke Béla is elfogadta. Ez utóbbi kutató társadalomközpontú temetősztályozási módja olyan kategóriákat fogalmazott meg, amelyeket a magyar régészek többsége a mai napig használ. Továbbá, e nézőpont elterjedését hathatósan támogatta, hogy ezt fogadta el Bóna István és Fodor István is, akik egyetemi oktatói tevékenységük révén a magyar régészek közép- és fiatalabb nemzedékének szinte minden tagját meg tudták győzni a teljes társadalmi struktúra elgondolásának igazáról.

A teljes struktúrájú etnikai közösség elmélete (A „nemzeti arisztokrácia és a köznép” elmélete) A honfoglalás-kori társadalom etnikai arányai Györffy György elgondolása szerint

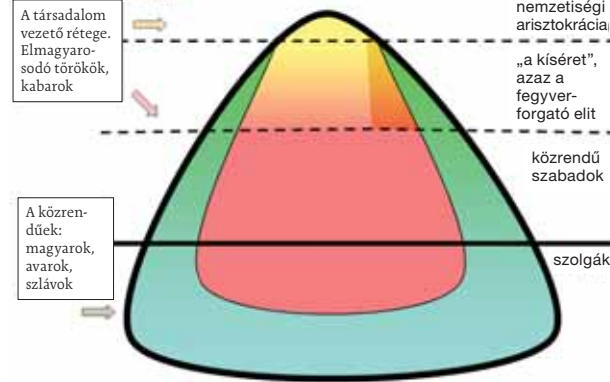

A honfoglalók teljes társadalomként történő értelmezésének gyengéje – amint erre elsőként Dienes István mutatott rá – az, hogy alig számol a Kárpát-medence meghódított lakosságának utódaival. Györffy György irányadó felfogása szerint a honfoglalók a 10. századi népességnek legalább a kétharmadát tették ki. Ehhez viszont fel kellett tételezni az Avar Kaganátus lakosságának a tömeges kiirtását a 8–9. század fordulóján, és e népesség maradványainak az elvándorlását a 9. század aszályos éghajlata miatt. Két olyan gondolatot, amelyet a 9. század egyébként rendkívül hézagos írott forrásanyaga nem támogat. (Az avarok kiirtásáról szóló utalások nem korábbiak a 10., sőt 11. századnál.)

A harmadik nézőpont szerint a honfoglaló magyarok társadalmában is összetett etnikai képletnek tekinthető. Kialakulása oly módon fejeződött be, hogy a kelet-európai sztyeppéket északról övező területeken egy török nyelvű fegyveres elit rátelepedett egy finnugor nyelvet beszélő közösségre, a honfoglalást pedig már e két csoport egyvelege hajtotta végre. Az elméletet Hóman Bálint dolgozta ki a II. világháború utáni években, és ő adta neki a „bolgár modell” nevet, utalva ezzel arra, hogy a feltételezett török elit, a dunai bolgárokhoz hasonlóan, a honfoglaló magyarok esetében is az államlapítás idején cserélhette le eredeti anyanyelvét az alávetettek nyelvére.

Török eredetű fegyveres elit, magyar anyanyelvű köznép elmélete) A honfoglalás-kori társadalom etnikai összetétele **Hóman Bálint** elgondolása szerint

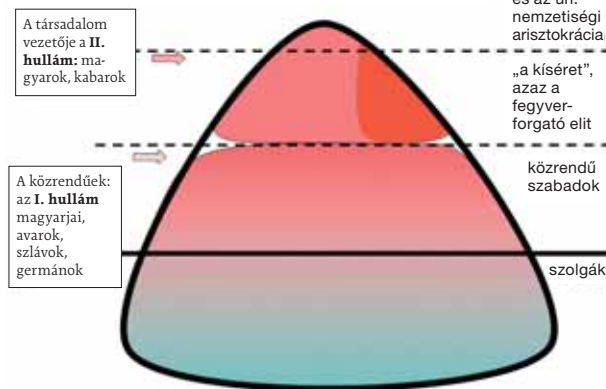

A bolgár modell két alapvető hiányossága, hogy egyrészt a honfoglalás előtti időkre vonatkozó részeinek a kronológiája bizonyosan téves, másrészt a honfoglalás utáni részei kidolgozatlanok. A politikai pályára lépő Hóman Bálint sajnos nem igyekezett gondolatmenetének 10. századi részét pontosabban körvonalazni, későbbi követője pedig alig akadt. Talán részben annak következtében is, hogy a német törekvések iránt egyre megértőbbé váló Hóman összességében negatív előjelű politikai ténykedése mintegy rávetült korábbi éveinek történelmi munkásságára is.

A negyedik nézőpont a magyarok többszöri Kárpát-medencei bevándorlásának a feltételezésén alapul. E nézőpont legelterjedtebb változata szerint a fegyverforgató elitként értelmezhető honfoglalók a Kárpát-medencében egy szintén magyar etnikai csoportra telepedtek rá. E nézőpontot – a közkezdvelt vélekedéssel ellentétben – nem László Gyula fogalmazta meg elsőként, hanem Vámbéry Ármin a 19–20. század fordulóján, régészeti vonatkozású elemeire pedig Nagy Géza utalt elsőként. László Gyula újabb érveket igyekezett kovácsolni, s ő alkotta meg a rá jellemző sajátos, intuitív stílusban a „kettős honfoglalás” fogalmát is. A történészek közül Engel Pál mutatkozott fogékonynak e gondolat iránt, a régész Vékony Gábor pedig nagyívű régészeti-történelmi koncepcióba helyezte a többszöri magyar bevándorlás tételét.

A többszöri bevándorlás elmélete. A honfoglalás-kori társadalom etnikai összetétele **László Gyula** elgondolása szerint

Megjegyzendő, hogy László Gyula egyes időskori interjúiban, illetve alkalmi írásaiban a „kettős honfoglalás” felvetését oly módon igyekezett továbbvinni, hogy az Árpád vezette honfoglalókat teljes mértékben török nyelvűnek feltételezte. Felvetve ezáltal egy olyan – fentebb már vázolt – bolgár modell lehetőségét, ahol a bolgár-török hódítók nyelvi áthasonulása csak a Kárpát-medencei honfoglalásuk után, a 10. században indult volna meg.

A többszöri, több lépcsőben lezajlott Kárpát-medencei magyar bevándorlás nézőpontjának a hibája – akár az eredeti elgondolást, akár a László Gyula kései munkáiból kihámozható „továbbfejlesztést” vizsgáljuk – az, hogy tényként kezeli a magyar anyanyelvűek Kárpát-medencei jelenlétét a 7. század végétől, miközben erre nincs szilárd bizonyíték. Addig azonban, amíg ilyen nem kerül elő, e feltételezés nem lehet több egy érdekes, de bizonyíthatatlan gondolat kísérletnél.

Nézetek a honfoglalók és a Kárpát-medencében talált lakosság létszámáról

A honfoglalók

- 14 000 fő (Vékony Gábor, Mesterházy Károly)
- 70 000 fő (Makkay János)
- 80 000 fő (Pauler Gyula)
- 100 000 fő (Kristó Gyula)
- 200 000 fő (Róna-Tas András)
- 400 000 fő (Győrffy György)

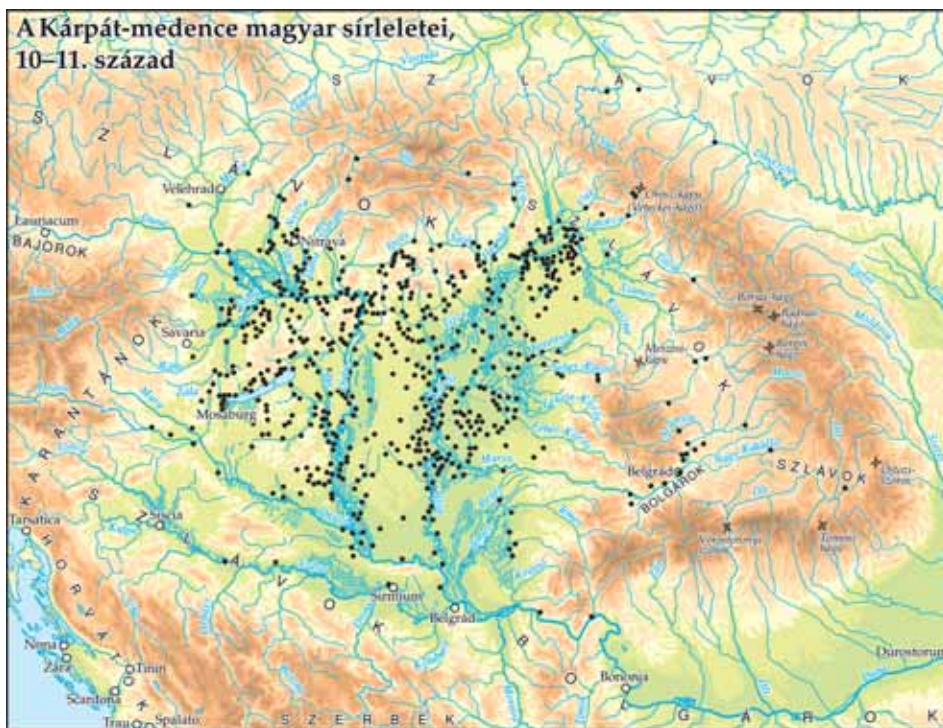
A Kárpát-medence lakossága:

- 250 000 fő (Kristó Gyula)
- 350 000 fő (Kristó Gyula)
- 600 000 fő (Győrffy György)
- 1 390 000 fő (Vékony Gábor)

A honfoglalók szállásterülete

A honfoglalók megtelepedéséről az utánuk maradt 9–11. századi temetők vallanak a legvilágosabban. Ezek értelmezése korántsem egyszerű, ám nem tanulságok nélkül való feladat. A 9. század végén új hazájukba költöző magyarok ugyanis nem néptelen területre érkeztek. A Kárpát-medence középső részein avar közösségeket találtak, a peremterületeket szláv népek lakták, a Dunántúl (a hajdani római Pannónia provincia) frank fennhatóság alá tartozott, a Maros középső szakaszát (Gyulafehérvár környékét) pedig bolgár csoportok tartották uralmuk alatt. A térség etnikai sokszínűségét tovább növelte az a tény, hogy maguk az érkezők is több gyökerű kultúrával rendelkeztek. Az írott forrásokból tudjuk, hogy három törzsbbe szervezték a 9. század folyamán hozzájuk csatlakozott, eredetüket és kultúrájukat tekintve eleve vegyes összetételű kabarokat. A kutatók álláspontja nem egységes annak megítélésében, hogy a székelyek elődei Kelet-Európában vagy itt helyben csatlakoztak-e a magyarokhoz. Végezetül Taksony fejedelem (955 k.–972 k.) uralma idején besenyő csoportok is költöztek a Kárpát-medencébe, maga a fejedelem is e nép egyik előkelő családjából választott feleséget.

A hajdani Magyarország területén talált 9–11. századi temetők értékelését megnehezítette, hogy a kutatók korábban (s gyakran napjainkban is) kétféle értelmezési módból kiindulva kutatták azokat. Leggyakrabban, már a 19. század második felétől etnikai alapon próbálták szétválasztani a régészeti hagyatékot, de ez a törekvés – amely gyakran nem nélkülözte az aktuálpolitikai szándékot sem – számos hibalehetőséget rejtett magában. Egészen az 1950-es évekig a magyar kutatás is csupán a lóval, fegyverrel, ékszerekkel és méltóságjelvényekkel jellemezhető lelőhelyeket tartotta magyarnak, kizárva ezzel a magyar emlékek köréből a szerény ékszerekkel vagy éppen melléklet nélkül eltemetettek sokaságát, a hajdani társadalom közrendű vagy félszabad, szolgai állapotú tömegeit. Ez utóbbiakat ugyanakkor a környező államok nemzeti identitást kereső kutatói örömmel fogadták el a maguk őseinek, ily módon nagy szláv tömegekkel benépesítve a Kárpát-medencét. A helyzet tarthatatlansága Fehér Géza

és Szőke Béla kutatásai nyomán vált nyilvánvalóvá. Utóbbi, szakítva a zsákutcába vezető módszerrel, inkább társadalmi kategóriák (törzsi-nemzetségi arisztokrácia–középréteg–köznép) szerint próbálta besorolni a korszak temetőit. E jogi kategóriák azonban a régészet eszközeivel nagyon nehezen elkülöníthetők. Az is bizonyos, hogy egy-egy temető önmagában nem köthető valamely társadalmi réteghez, hiszen az ott eltemetettek különböző rangú és származású személyek lehettek. E módszerrel tehát ismét nem sikerült előrelépni.

Újabb lehetséges vizsgálati módszer a mikrorégiók leletanyagának preconcepciók nélküli feltérképezése és értelmezése. Az egy-egy térségben talált 10–11. századi temetők összetétele, leletanyaguk és a megfigyelt temetkezési szokások sajátosságai, a temetők megnyitásának és felhagyásának időpontja számos olyan kérdésre választ adnak (belső népmozgások, egyes közösségek áttelepítése, a helyben

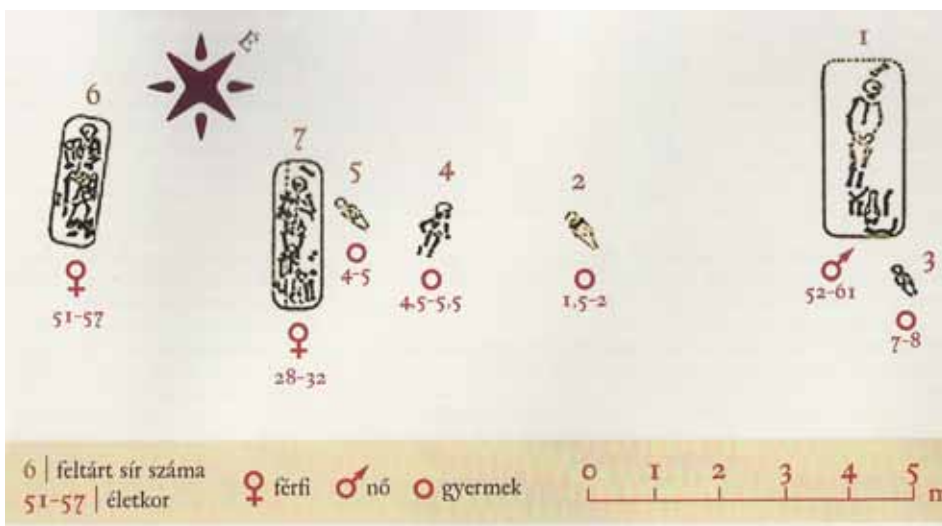
FIATAL NŐ LOVAS SÍRJA
KAROSRÓL

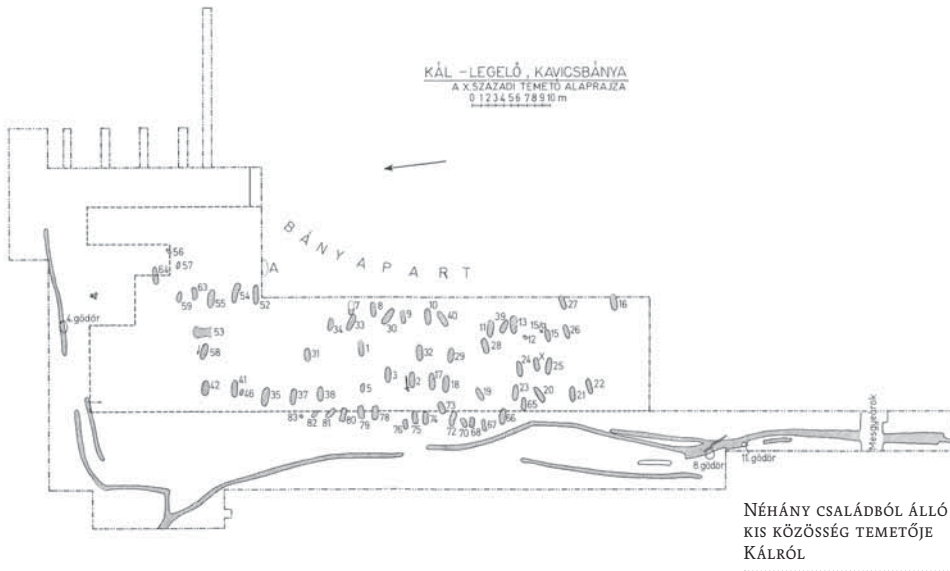

talált és az újonnan érkezett népesség összeolvadása, a társadalom és a hitvilág változásai stb.), melyek korábban rejtve maradtak előlünk.

Általánosságban elmondható, hogy a honfoglaló magyarság még a Kárpát-medence letelepedésre alkalmas területeit sem tudta létszámanál fogva teljesen kitölteni. A 10. századi temetők viszonylag kis sírszámúak voltak, az eltemetettek száma egy-egy lelőhelyen a százat

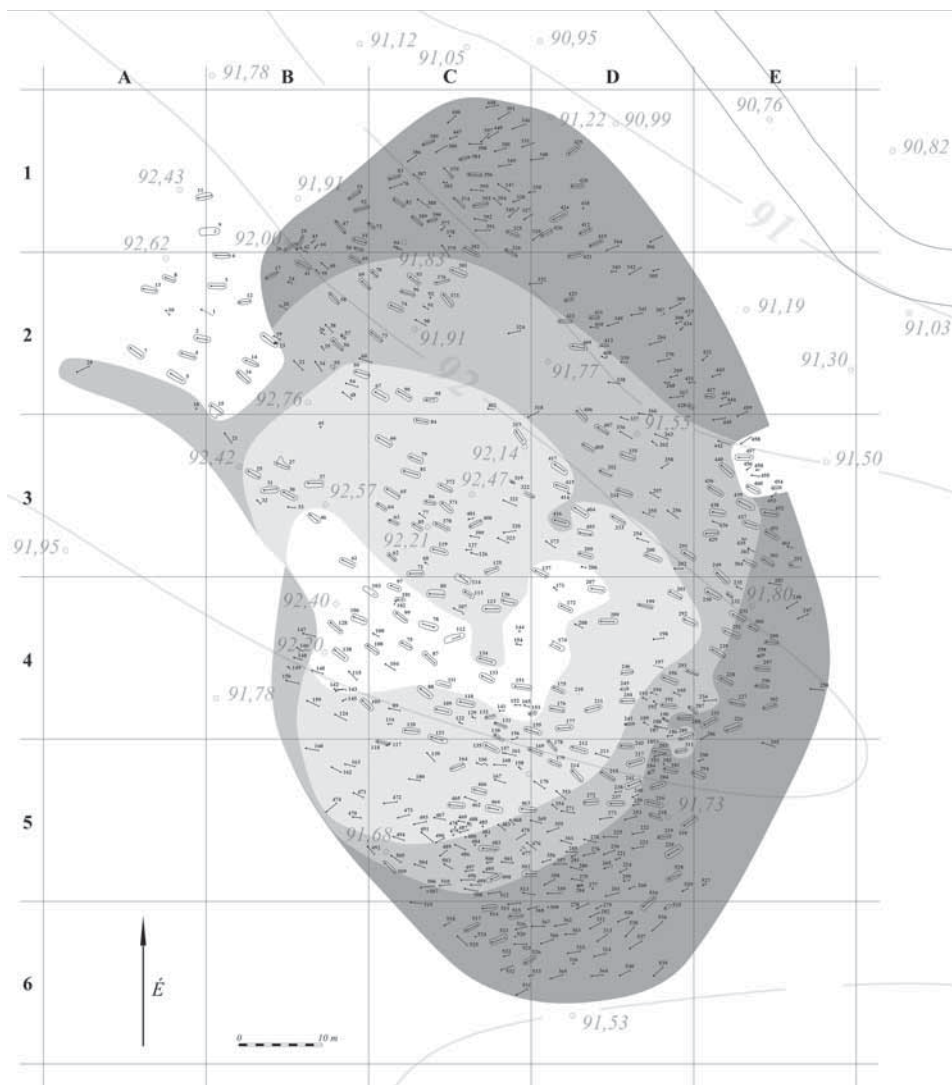
GAZDAG CSALÁD
TEMETŐJE SZAKONYBÓL

ritkán haladta meg. (Égészen extrém méretűnek – és egyedülállónak – számít a Sárretudvari–Hízóföldön [Hajdú-Bihar megye] talált 262 síros lelőhely.) E kis, többnyire néhány családból álló közösségek temetőiket gyakran csak néhány évig vagy évtizedig használták, majd tovább költözve új szállásokat és temetőket nyitottak. A korábbi feltételezésekkel szemben csak egyes kisebb térségekre volt jellemző az, hogy ugyanazon falu népessége a 10. század elejétől a 11. század végéig egy helyben maradt. A temetőket többnyire a folyók állandóan vagy időlegesen vízjárta térségeiből kiemelkedő dombokon vagy a vízfolyásokat követő magaspartonokon létesítették. A vizektől távolabb eső szárazulatokat azonban vagy betelepítetlenül hagyták, vagy csak nagyon gyéren szállták meg. Ennek következtében az olyan, egyébként jó termőtalajjal rendelkező területek nagy részén is csak gyéren találunk temetőket, mint például a Bácska, a Bánság vagy a Maros–Körös-közének belső területei. Az erdős, hegyes vidékekre legfeljebb a nagyobb folyók völgyei mentén hatoltak be, de inkább csak az ezredforduló időszakától. Rendkívül vázlatosan áttekintve a temetők elhelyezkedése a következő képet tárja elénk:

A 10–11. SZÁZADBAN FOLYAMATOSAN HASZNÁLT MAGYARHOMROGI TEMETŐ

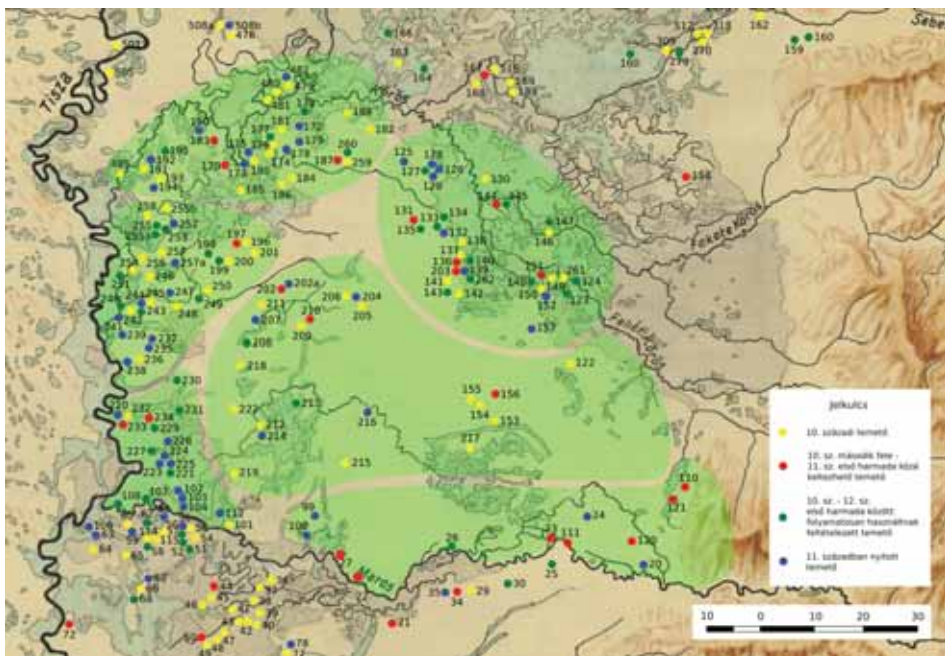

Észak-Erdély területén a 10. század első kétharmadában csak Kolozsvár térségében bizonyítható a magyarok megtelepedése. Az ottani temetőkön kívül csupán nehezen értelmezhető szórvány leletekről van tudomásunk. Dél-Erdélyben a Maros-völgy középső szakaszán, Gyulafehérvár környékén a 10. század középső harmadában tűnnek fel a magyar temetők, de nem olyan számban, hogy ott jelentős hatalmi centrum (a gyulák feltételezett központja) kialakulásával számolhassunk. A korábbi avar, bolgár és szláv népesség itt tovább élt. E két területen a század utolsó harmadában mutatható ki jelentős betelepülő magyar népesség. A Székelyföld a 10. században csak szórványosan lakott, a székelyek folyamatos jelenléte e területen nem bizonyítható. Betelepedésükkel csak a 12. század elejétől számolhatunk.

Délen a Bánság területének a déli részét a 10. században csak gyéren lakták. A Győrffy György által ide lokalizált kabar és fekete magyar lakosságnak nincs nyoma, de a feltételezett szláv és bolgár őslakosság régészeti leletei sem mutathatók ki. A magyarság a Bánság északi részén és a Maros mentén három nagyobb tömbben telepedett le. Kis sírszámú temetőik mozgékony életmódról és rövid ideig fennálló szállásokról tanúskodnak. Állandóan megtelepedett falvakkal e területen csak a 10. század végétől számolhatunk. A magyar szállásterületet övező gyepű a Temes és a Béga folyók középső folyásvidékén és attól délre húzódott. A gyepűt őrző katonai telepeknek azonban nincs nyoma.

A Maros–Körös–Tisza vidékén szinte általánosak voltak a kis sírszámú temetők, ezek felhagyása azonban mikrorégióként eltérő képet mutat. A történeti koncepciókkal (Ajtony, Vata, Gyula ide lokalizált központja) a régészeti leletek kevésé hozhatók összhangba. Békés megye északkeleti területén feltűnő a keleti, sztyeppei jellegű leletek (lószerszámos, fegyveres sírok) előfordulása még a 11. század közepén is. Egyes mikrorégiókban (Szentés–Mindszent környéke, Mezőberény–Békéscsaba körzete) a 10. századi népesség egy részének töretlen 11. századi továbbélésével számolhatunk. Ettől délre, a hajdani Zaránd megye területén az ezredfordulón törés következett be a népesség folyamatosságában. Elsősorban a Berettyó völgyében és a Sárrét vidékén, valamint Hajdúdorog környékén számolhatunk

A TISZA–MAROS–KÖRÖS-KÖZ 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK MIKROREGIONÁLIS CSOPORTJAI

más térségektől eltérő, nagyobb lélekszámú 10. századi temetőkkel, melyek használata törés nélkül folytatódik a 11. század végéig.

A Felső-Tisza-vidék hatalmi központ szerepét a 10. század első felében továbbra is megerősítve látom. Az ottani sajátos összetételű, jelentős férfitöbbséget tartalmazó temetők a fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt sírjaikkal a hajdani fejedelmek katonai kíséretét rejthették. Árnnyaltabban kell kezelni azonban (saját korábbi megállapításaimmal szemben is) a katonai kísérethez sorolt temetők kérdését. Úgy tűnik, a Felső-Tisza-vidék e szempontból nem egységes, hanem kisebb régiókra bontható. Az említett, egymástól gyakran csak 100–150 méterre létesített kis temetők vagy temetőcsoportok sávja Tiszaeszlár és Rakamaz határától a Bodroghözön át a Tiszahátig (Tuzsér, Eperjeske, Tiszabездéd) húzódik. Egészen eltérő jellegűek azonban a nyíri Mezőség nyugati és középső, valamint

a Rétköz területének nyugati és középső részén feltárt lelőhelyek. Egy sajátos, 10. század eleji, néhány síros kis temetőkből álló csoport kezd kirajzolódni Bereg és Szatmár térségében (Szolyva, Beregszász, Tarpa), s valószínűleg e körhöz tartozott a kolozsvári temetők egy része is. E gazdagon felszerelt kis közösségeket a Bodrogköztől a szatmár-beregi síkon, Szilágyságon át a Szamos mentén Kolozsvárig húzódó terület szláv csoportjai közé rendelte a fejedelmi akarat.

Az abaúji, borsodi, hevesi és nógrádi vidék azonos képet mutat. Leletanyaga viszonylag szegényes, a 10. század második felében az egész térségben komoly népmozgások következtek be. Itt adatolható a 11. században a nyugati telepések megjelenése is. A feltételezett, illetve az írott források által bizonyítottan ide köthető idegen elemek (kabarok, besenyők) régészeti hagyatéka azonban jelenleg nem választható el az általános Kárpát-medencei 10–11. századi leletanyagtól.

A Duna-Tisza közén a 10. század első felére csak viszonylag kevés lelőhely keltezhető, ezek kicsiny temetők voltak. A század közepén komolyabb létszámú népesség beáramlásával számolhatunk a pesti síkságtól a Szeged–Szatymaz–Kiskundorozsma környékéig húzódó területsávban. Ezek temetői azonban ismét csak rövid életűek, két-három évtizedig használták azokat. Úgy tűnik, itt régészeti

BODROGZUGI TÁJ.
FOTÓ: GABLER CSABA JUNIOR

eszközökkel is nyomon követhető a fejedelmi nemzetségen belül Taksony uralomra kerülésével feltételezett hatalomváltás. Ennek nyomai lehetnek az újabban feltárt lelőhelyek közül például Bugyi–Kisványpuszta (az ott talált tarsolylemez még a Felső-Tisza-vidéken készülhetett), vagy az Mo-ás autópálya nyomvonalán, Soroksár határában talált temető. Hasonló az időrendje a Maros-torkolattal szemközti Duna-Tisza közti lelőhelyeknek is (10. sz. utolsó negyede), amelyek a korszerű feltárásoknak köszönhetően a temetkezések új rendjét jelzik: egymás közvetlen közelében fekvő magányos sírok vagy néhány temetkezésből álló sírcsoportok alkotják azokat. E temetőkezdemények feltehetőleg azért nem fejlődtek nagyobb temetőkké (olyanokká, mint például a bodroghörsiek), mert az azokat létesítő közösségek viszonylag gyorsan, a század végén tovább költöztek innen. E lelőhelyek vonulata a Duna-Tisza közti homokhátságon (a hajdani Ős-Duna-meder körzetében) egészen Kalocsa környékéig elnyúlik. E régió sűrű településhálózata nagyjából a mai szerb-magyar határ körzetében húzódik, a bácskai löszhátság és a homokvidék találkozási sávjában. A Bácska déli része gyéren lakott volt, csak a Duna és a Tisza mentén települtek meg sűrűbben a honfoglaló magyarok. A Dráva–Száva közének 10–11. századi, folyamatosan használt temetői a terület keleti részén mutathatók ki. Népségük a leletanyag alapján kevert lehetett, a helyben találtak és a honfoglaló magyarok hagyatéka egyaránt felfedezhető.

A Dunántúl keleti és középső területein már a 10. századtól jelen voltak a 12. század elejéig folyamatosan használt, s így nagy sírszámúra duzzadt falusi temetők. E sávban számolnunk kell egy, a magyar honfoglalást megért késő avar népséggel. A Dél- és Nyugat-Dunántúlon nagyjából a Vörs–Kaposvár vonal jelezte a magyarság településterületét egészen a 11. század végéig. A Zala folyó vonalát csak a 10. század második felében lépte át a magyar szállások láncolata. Az Őrségben, Őrvidéken a 11. század végéig nem tudunk kimutatni markáns magyar leletanyagot. A feltételezett székely határőr közösségeknek (melyeket a nyelvészek és történészek szerint innen telepítettek volna Erdélybe) nincsen nyoma. A Nyugat-Dunántúlon viszonylag sűrű magyar településhálózat Győr és Sopron tágabb körzetében mutatható ki a 10. század elejétől, mely aztán

kiterjedt a Lajtáig. Az Árpád-kori forrásokból ismert Fertő-Moson-videki gyepűt őrző fegyveres közösségek 10. századi régészeti nyomai azonban hiányoznak.

A Kisalföld Dunától északra elterülő részét elsősorban a folyók (Vág, Nyitra, Zsitva) mentén telepítették be a magyarok. Temetőik azonban nem egyenletesen oszlanak el, például a Csallóköznek csak a délkeleti részét szállták meg, a középső részek üresen maradtak. A hegyek közé a 11. század végéig itt is csak a folyóvölgyekben hatoltak be. A temetők egy részében kétséget kizáróan kimutathatók a 9. századi népesség utódai.

A 10. századi magyar hagyaték zöme a kis sírszámú, többnyire rövid ideig használt temetőkben keresendő, melyek sírszáma csak igen ritkán haladja meg a 100-130 temetkezést. Egyedül és önmagában ez a népesség bizonyosan nem tudta volna sok száz síros temetőikkel benépesíteni a 11. századi, 12. század eleji Kárpát-medencét. Ráadásul eddigi vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy még a 10. századi síroknak is csak alig egyharmada tartalmazott klasszikus keleti típusú leletanyagot: fegyvert, méltóságjelvényt, ruhadíszot, ötvösmívű ékszert. A fennmaradó kétharmad vagy melléklet nélküli, vagy egyszerű eszközöket (kés, csiholó, edény), karikaékszereket tartalmaz (nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, huzal- vagy sodrott nyakperecek, huzal- vagy pántgyűrűk). Ez utóbbiak alig, vagy semmiben sem különböznek a késő avar temetők szélső sávjának leletanyagától. E kérdés azonban már az ide érkezők – a honfoglalók – és a helyben találtak kapcsolatának elemzéséhez vezet tovább.

A Dunántúl-jelenség

A „Dunántúl-jelenség” lényege a következőképpen foglalható össze: a Dunántúlon alig található klasszikus honfoglaló leletanyagot tartalmazó temetkezés, ezzel szemben jó néhány nagy sírszámú, mellékletekben szegény 10–11. századi temetőt ismerünk innen. A problémát egyfelől jól érzékeltetik a tarsolylemezek: az eddig ismert 27 példány közül csak egyetlen került elő a Dunántúlról (Bana). Másrészt a Kárpát-medence három legnagyobb sírszámú, mellékletekben szegény kora Árpád-kori temetője itt található: Majs (1137 sír), Halimba (932 sír), Rácalmás (795 sír).

Pedig jól indult a honfoglalás korának dunántúli kutatása: innen – Verebről – került elő a második, egyértelműen azonosított és publikált, gazdag honfoglalás kori temetkezés 1853-ban. Ezt követően azonban a rohamosan gyarapodó leletanyag tükrében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a terület jelentősen eltér a 10. századi Kárpát-medence más tájegységeitől. Ennek ellenére a „Dunántúl-jelenség” megfogalmazására csak egészen későn, 1996-ban került sor. Addigra azonban már kutatók generációi próbáltak magyarázatot találni a tárgyi anyagban és jelenségekben megfigyelhető különbségekre.

A jelenséget sokáig etnikai alapon próbálták értelmezni: a nagy sírszámú szegény temetőket szlávnak, a csekély mennyiségű, klasszikus

TARSOLYLEMEZ BANÁRÓL

honfoglaló anyagot tartalmazó sírt pedig magyarnak tekintették, a késő avar csoportok esetleges továbbélése ekkor még nem került fel. Az elképzelés tarthatatlansága az 1950-es évek végére, az 1960-as évek elejére vált nyilvánvalóvá, ekkortól a magyar kutatás látóköréből eltűntek a korábbi „szláv tömegek”.

Később újabb szempontok kerültek előtérbe, például az, hogy a késő római örökség és a hozzá kapcsolódó keresztény kultúra még évszázadokon keresztül jelen volt a Dunántúlon, amely ugyan az avar időszakban visszafejlődhetett, akár el is tűnhetett, de a Karoling hódítás hatására ismételten teret nyert. 900-ban, a Dunántúl megszállása során a honfoglaló magyarság jelentős keresztény csoportokat és részben

kiépült egyházi szervezetet talált a területen. Nem tudjuk, hogy a Dunántúl lakosságának mekkora része lehetett keresztény, de az bizonyos, hogy a kereszténység kulturális hatása sokkal erőteljesebben jelentkezett, mint a Dunától keletre eső régiókban. E szempontból a Dunántúl a Kárpát-medence legfejlettebb régiója volt, s ennek hatása tükröződhet a temetkezési szokásokban és a tárgyi kultúrában is.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a forrásadatok alapján a 10. században a Dunántúl jelentős részét a fejedelmi család birtokolta, így még nehezebben magyarázható a gazdag sírok hiánya. A nagyszámú, szegényes mellékletű temető meglétét azonban esetleg indokolhatja az erős fejedelmi hatalom, amely megóvta a földművelő közösségeket az államalapításhoz vezető harcoktól vagy a tudatos széttelepítéstől.

A különféle történeti magyarázatokon túl a régészeti kutatás módszerei is jelentősen torzíthatják az eredményeket, okként felmerülhet akár a terület régészeti kutatottságának az elégtelensége, de szóba jöhetnek a regionális-mikroregionális különbségek is. Ha a Dunántúlt a Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagában leggazdagabb területével, a Felső-Tisza-vidékkel vetjük össze, akkor a különbség kiáltó. De nem szabad elfelejtenünk, hogy ez utóbbi térség messze átalagon felülinek tekinthető. Ráadásul a Dunántúl maga sem egységes régió, az elmúlt évtizedek kutatásai például a Balaton déli partja mentén gazdag honfoglaló sírok és kistemetők láncolatát hozták napvilágra, illetve Vörs körzetében több nagyméretű temető is előkerült. Ennek ellenére a Dunántúl eltérése a többi területtől a 10. századi leletanyag tekintetében továbbra is megfigyelhető: az okokat tovább kell keresnünk.

P. Zs.

Nomadizáltak-e a magyarok a Kárpát-medencében?

HAJFONATKORONG LÓ ÉS LOVAS ÁBRÁZOLÁSSAL
A SÁRRÉTUDVARI–HÍZÓFÖLDI TEMETŐBŐL

A 10. századi Kárpát-medencei, magyarokhoz köthető temetkezéseket a temetők nagysága alapján több csoportra különítette el a kutatás. A temetőtípusok két szélső pontját a több száz síros temetők, illetve a csak pár sírt tartalmazó sírmezők jelzik. Ez utóbbi temetőtípusba tartozó példákról elmondható, hogy bennük gyakoriak a mellékletben gazdag, lóval, lószerszámmal eltemetettek aránya, ami mögött többnyire az egykori elit sírjait vélelmezi a kutatók jelentős része. E temetők közül néhányban archeogenetikai vizsgálatra is sort került. Ilyen temető többek közt a Léva (Levice, Szlovákia)–Génya, a Harta–Freifelt, a Kiskundorozsma–Hosszúháthalom, a Karos–Eperjesszög III. temető vagy a Balatonújlak–Erdő dülő lelőhelyek. A vizsgálatok során kiderült, hogy számos temetőben az anyai leszármazási vonal (a mitokondriális DNS) vizsgálata nem mutatott egyezést egyetlen vázcsont esetében sem, azaz az eltemetett

nők nem voltak egymás rokonai. E vizsgálatok tovább szélesítik a régészeti kutatásokban használt modelleket: míg korábban László Gyula kutatásai nyomán alapvetően a több generációt összefogó, úgynevezett nagycsaládi rend és temetkezési modell feltételezése volt általános, utóbb Dienes István és Révész László kutatásainak a hatására a kiscsaládi temetkezési modellel is számoltak a szakemberek. E fentebb említett anyai vonalú „rokonalanság” esetében (főleg olyan temetőknél, ahol a sírok többsége női temetkezés) felmerült annak a lehetősége is, hogy az ilyen kis sírszámú temetőket egy olyan nagyobb közösség hagyta hátra, amelyik mobilisabb volt, s csak időlegesen telepedett meg egy-egy területen, majd bizonyos idő elteltével máshova költözött. Így képzelhető el ugyanis az, hogy a viszonylag rövid idő alatt elhunytak közt semmiféle genetikai úton kimutatható családi kapcsolat nem állt fenn. Van azonban ellenpélda is: a genetikusok vizsgáltak már olyan (a temető belső szerkezete alapján is összetartozónak ítélt) sírokat, amelyek genetikai azonossága megerősítette, hogy az elhunytakat vérségi rokoni kapcsolat fűzhetette össze.

L. P.

A honfoglaló nemzetségek továbbélésének problémái

Joggal tehető fel a kérdés: a 13–14. században ugrásszerűen fejlődésnek induló írásbeliség által megőrzött, s a régi magyar nemzetségekre vonatkozó adatok vajon segítenek-e a honfoglalás kori állapotok megértésében, ahogy ezt egyébként a kor krónikái maguk is sugallják?

A keresztény magyar állam megszervezése a társadalmi-politikai intézmények 10. században még létező rendszerét alapjaiban alakította át. Nem sok kétségünk lehet afelől, hogy a központi hatalom kiépítése számolta fel véglegesen a magyar törzseket, mégpedig oly sikerrel, hogy emléküket már csak a Bíborbanszületett Konstantin által feljegyzett nevükkel azonos alakot mutató helynevek, valamint a honfoglalók hét vezérének vagy kapitányának a középkori magyar történetírás egyes alkotásaiban különféle változatokban előszámlált listái őrizték meg. A törzsekre vonatkozó ismeretek megkopásának szemléletes példája, hogy a honfoglalás regényes történetét a 13. század elején megíró Anonymus az általa „hét fejedelmi személyként”-ként említett vezéreket nevezi munkájában „hétmagyar”-nak (*Hetumoger*), jöllehet a kifejezés sokkal inkább lehetett a magyar törzsszövetség sztyepei mintákat követő megnevezése.

Másként alakult ugyanakkor a pogány kor társadalmi intézményrendszerének alacsonyabb szintjén elhelyezkedő nemzetségek története. Mindaz, amit a honfoglalók nemzetségeiről tudni vélünk, javarészt történeti és néprajzi analógiákon alapszik. Ennek ellenére bizonyosra vehető, hogy e nemzetségek léteztek egykoron, s jellemzőik nem sokban különböztek a sztyepei népek hasonló intézményeitől. Ha valóban így volt, akkor a honfoglaló magyarok nemzetségei olyan, társadalmilag tagolt képződmények lehettek, amelyek a gazdag és előkelő nemzetségfői rokonság mellett a jóval szerényebb vagyónú vagy éppen kifejezetten szegény közrendűeket is egységbe szervezte. A csoporttudat alapja a vérrokonság eszméje volt, azzal a megszorítással azonban, hogy a nemzetség ugyan valóban a szó biológiai értelmében vett rokonságok csoportjaiból

72 VERBULCH, XII. Herjog der Hunarn.

VÉRBULCSÚ, A LÁD NEMZETSÉG ŐSE
A NÁDASDY-MAUSOLEUM METSZETÉN (1664)

épült fel, ám a nemzetség egészére kiterjedő rokonság tudata csupán fikció volt, mely azonban így is hatékony társadalomszervező erőként fejtette ki hatását. A feltételezett közös őstől való leszármazás hite részint az ős tiszteletében megnyilvánuló kultikus közösséggé formálta a nemzetséget, részint pedig olyan jogközösséggé, mely egyfelől védelmet nyújtott tagjainak, másfelől pedig részt adott nekik a nemzetség szállásterületéből.

A középkori magyar történelemben később – jellemzően a 13–14. század forrásaiban – szereplő nemzetségei (mint például az Aba, a Csák és mások) és a honfoglalók között a középkori magyar történetírás magától értetődőnek tekintette a kapcsolatot. Ennek jeleként származtatott kortárs nemzetségeket honfoglaló „kapitányoktól”, s egyikük – általános vélemény szerint a korábbi krónikákat a 13. század második felében átdolgozó Ákos mester –, amikor a vezérlista végére ért, még ki is fakadt, mondván: „ha tehát egyes könyvek azt tartalmazzák, hogy ez a hét kapitány vonult be Pannóniába, és Magyarország egyedül csak tőlük származott és népesült be, honnan jött akkor Ákos, Bor, Aba és más magyar nemesek nemzetsége, hiszen ezeknek egyike sem jövevény, hanem valamennyien Szkítiából származnak”.

A kérdés akkor is indokolt, ha ma már kétségtelen, hogy a két korszak nemzetségei között jelentős különbségek figyelhetők meg, így azonosításuk bizonyosan nem lehetséges. A 13–14. század

„A másik sereg kapitányát Szabolcsnak hívják vala ki azon helyen ütött táborn, hol most Csák vára fekszik romokban. Ezen Szabolcstól veszi eredetét a Csák nemzetség.” „Minthogy a tiszta magyarságban nincs több törzs vagy nem, mint a száznolcz nemzetség, lássuk, honnan veszik eredetüket azok nemzetségei, kik az olasz földről, vagy Németországból vagy más tartományokból származtak.” *Kézai Simon: Gesta Ungarorum, 1285.*

nemzetségei ugyan maguk is jog- és kultuszközösségek voltak, ám tagjaikat valóságos vérrokonság fűzte össze – még ha az idővel igen távolivá is vált –, társadalmi tekintetben pedig, eredetileg legalábbis, homogének voltak, s ha egy-egy nemzetségen belül társadalmi és vagyoni különbségek alakultak ki, az, bár nem volt rendkívüli jelenség, másodlagos körülményekre vezethető vissza.

A középkor krónikásai ugyanakkor nem teljesen önkényesen kapcsoltak egy-egy honfoglaló őst a maguk korának némely nemzetségéhez, eljárásukhoz maguknak a nemzetségeknek a hagyományai adták a kiindulópontot. A 13–14. század egyes nemzetségeinek történeti emlékezete tehát messze önnön létük határain túlra nyúlt vissza, ami ellentmondás ugyan, de feloldható. Ezen nemzetségek kialakulása ugyanis szervesen illeszkedett a honfoglalók nemzetségeinek felbomlásához, amelyet indokoltan tekinthetünk hosszabb folyamatnak. Az az időszak ugyanakkor, amelyben e bomlási folyamatot előidéző vagy felgyorsító tényezők jelenléte a magyar társadalomban sokszorosan igazolható, éppen a honfoglalás és a keresztény magyar királyság kialakulása korának határán azonosítható, jelesül Szent István uralkodásának idejében. A kereszténység követésének szigorú megkövetelése a pogány őstiszteletet tette üldözendő cselekedetté. A királyság intézményrendszerének kialakítása a fiktív vérrokonságon, tehát személyes kapcsolatokon alapuló nemzetségi szerveződés helyett területi alapú keretekbe foglalta a társadalom működésének olyan alapvető életjelenségeit, mint amilyen például a hadakozás vagy az igazságszolgáltatás volt. A királyi birtokadományok megindulása a régi nemzetségek vagyonszövését bomlasztotta az egyéni tulajdon megteremtésével. Az „államalapítás” kifejezéssel összefoglalható intézkedések ily módon a honfoglaló nemzetségek kötelékeinek legalábbis fellazítását, de inkább szétszakítását eredményezték. A változásokhoz a honfoglaló nemzetségek azon előkelői alkalmazkodhattak a legkevesebb megrázkódtatás

SZABOLCS VEZÉR 19. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSA
A NÁDASDY-MAUSOLEUM (1664) NYOMÁN

A POGÁNY ÁBA. KŐ PÁL SZOBRA ÓPUSZTASZEREN (2001).
FOTÓ: MARTINI JÁNOS

A KEGYES ÁBA. TILL ÁRANKA SZOBRA
ÁBASÁRON

árán, akik még idejében és önként meghódoltak a királyi hatalom előtt. Számukra az új intézmények bevezetése egyenesen kedvező fejleménynek számított, hiszen kiválva a kezüket számos vonatkozásban megkötő nemzetségükből, saját maguk és vér szerinti utódai számára biztosíthatták mindazon javakat, amelyeket az uralkodó kegyéből birtokoltak.

Ez a folyamat kínál magyarázatot arra, hogy a 13–14. század nemzetségei közül a legrégebbieknek tekinthetők névadói között miért találkozunk feltűnő gyakorisággal Szent István korában élt ősökkel: azért, mert valóban ők voltak azok, akik – megszabadulván régi nemzetségük kötelékeitől – egy új, immár kizárólag a tőlük vér szerint leszármazókat összefogó nemzetség alapítói lettek. A krónikás által is említett Ába nemzetség például nem azon honfoglaló kabar nemzetségtől eredeztette magát, amelynek nemzetségfője Szent István

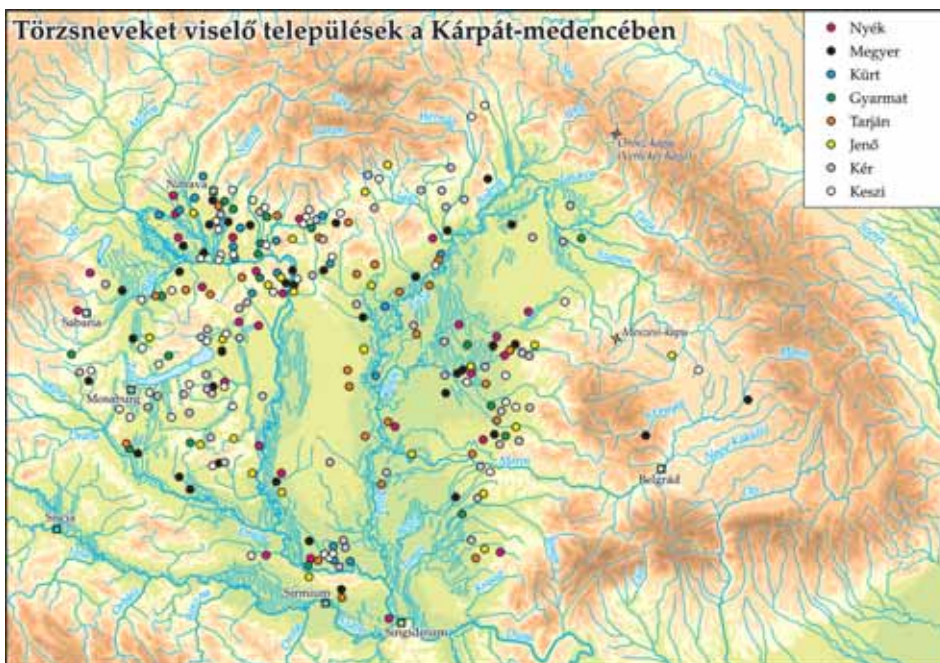

kortársa, az utóbb rövid ideig királyként is uralkodó Sámuel volt, hanem kizárólag magától Sámuelről, akit – mint Anonymus megjegyzi róla – „kegyessége miatt Abának hívtak”. A honfoglalók nemzetségei és a 13–14. századból ismert hazai eredetű nemzetségek egy része között tehát valóban lehetett ebben a korlátozott értelemben kapcsolat, melyet az előbbiből kiváló és az utóbbit ősként megalapító személy teremtett meg. Az Abák példáját idézve fel ismét: Sámuel egy ismeretlen kabar nemzetség tagjaként látta meg a napvilágot, halála után viszont egy másik, a róla elnevezett nemzetség őseként tekintettek rá utódai néhány nemzedék elteltével. A kapcsolat mégsem teremtett folyamatosságot a két, egymástól különböző típusú képviselő nemzetség között, hiszen amikor létezett a honfoglaló kabar nemzetség, nem volt még Aba nemzetség, ellenben mire ez utóbbi kialakult, az előbbi már elenyészett.

A törzsnévi helynevek tanulságai

A honfoglaló magyar törzsek nevét Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio* című, 950 környékéről származó munkája nyomán ismerjük: a mű elsőként a kazár nemzetségből való *kabarok*at említi, majd a türköknek nevezett magyarok hét törzsét sorolja fel: *Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*. Annak felismerése, hogy e nevek fontos szerepet töltenek be a magyar helynévkincs kialakításában, nem túl régi keletű, történészeink a jelenségre csupán a 18. században figyeltek fel. A törzsnévi eredetű településnevek a Kárpát-medencében való letelepedés, a megyerendszer kialakulása kérdéseinek megválaszolása kapcsán kerültek elsősorban a történettudomány figyelmének középpontjába. Napjainkig körülbelül 300 törzsnévre visszavezethető mai vagy egykori településnévről tudunk, ám a legújabb listák sem tekinthetők véglegesnek, hiszen a ma is folyó kutatások során a forrásokból újabb adatok is előkerülhetnek,

illetve már ismertekről is kiderülhet, hogy mégsem sorolhatók ebbe a névtípusba.

A nyelvtudomány a törzsnevek vizsgálatokor sokáig szinte kizárólag etimológiai irányultságú volt. Azonban azoknak a kérdéseknek a vizsgálata, hogy e szócsoport miként tagozódott be a magyar hely- és személynévrendszerbe, milyen lehetett a magyar nyelvben játszott szerepe, milyenek voltak a nyelvi sajátosságai, független a szavak végső eredetétől. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása a névtani kutatások feladata. A törzs- és népnevek etimológiai kérdései kapcsán annyit azért érdemes megjegyezni, hogy egy népcsoport megnevezésének nyelvi eredete független az adott közösség által használt nyelvtől, azaz a törzsnév eredete – ha egyáltalán biztosan megállapítható – nem utal a törzsbeli nyelvhasználatára. Így ebből a szempontból valójában érdektelen, hogy több törzsnévünk eredetével kapcsolatban ma sincs tudományos konszenzus. A később folytatott nyelvészeti vizsgálatok a törzsnévi eredetű településnevek nyelvszerkezeti tulajdonságai felé fordultak, s megállapították, hogy ezek az elnevezések létrejöttükkor jellemzően a törzsnévvvel azonos alakúak voltak, és nagy részük változatlan alakban élt tovább – sokszor napjainkig is – a magyar nyelvben, legfeljebb jelzői előtaggal való kiegészülésük figyelhető meg.

A törzsnévre visszavezethető településnevek létrejötte a tudományosságban egészen az 1970-es évekig általánosan elfogadott nézet szerint nem léphette túl a 10. század végét, illetve a 11. század közepét. Úgy vélték ugyanis, hogy erre az időre a törzsszervezet már eltűnt, a törzsek neve pedig feledésbe merülhetett, így nem lehetett alapja a névadásnak. A névcsoport e kronológiai jellemzőjéből eszerint az következik, hogy a törzsnévi eredetű helynevek kormeghatározó értékűek lehetnek. Azaz a törzsnevekből még abban az esetben is következtethetünk a magyarság 11. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak későbből, akár csupán az újkorból tudjuk adatolni. Mára azonban az újabb kutatások nyomán egyértelművé vált, hogy e települések létrejötte még évszázadokon át tartott, ekkor azonban már más névalkotási motivációval is számolhatunk: az új nevek hol még a valóságos törzsbe tartozás emlékének lecsapódásaként, hol már csak közvetten, törzsnévből lett személynévből

alakulva, esetleg már létező településnevek költöztetésével jöhettek létre. Emellett pedig az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar helynévrendszer tagjaiként ilyen helynevek számosan léteztek, s az újabb nevek ezek ismeretében, ezek mintájára is megszülethettek. A napjainkban rendelkezésre álló helynévi anyag vizsgálata pedig világosan mutatja, hogy a törzsnévből alakult településneveink történeti adatlásának csúcsideje nem a 10–11., hanem a 14. század. Nyelvi-névtani szempontból tehát semmi nem szól amellett, hogy a törzsi névvel egyező helyneveknek a korábbiakban említett merev, túlzottan korlátozott kronológiai értéket tulajdonítsunk.

A törzsnévi településnevek kapcsán gyakran felvetődő kérdés, hogy kik éltek ezekben a falvakban, illetve hogy mi motiválhatta az ilyenféle névadást? Az egyértelműen megállapítható, hogy a korai törzsnévi falvak lakói a névadáskor az illető törzshöz tartoztak, s ebben az időben a törzsnevek használatban voltak. Éppen ezért merült fel az a kérdés, hogy a Kárpát-medencében elszórtan található, e névtípusba tartozó elnevezéseket viselő falvak segítségével vajon rekonstruálhatók lennének-e a honfoglalás korának törzsi szállásterületei? A probléma szempontjából nagyon fontos tény, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint azonos alakú nevek az ország területén mindig szétszórtan találhatók, hiszen ha túl sűrűn lennének egymás mellett, alapvető feladatuknak, az azonosításnak, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. Másfelől közelítve: egy elnevezésnek csak akkor van értelme, ha a környezethez képest valamilyen eltérő sajátosságát nevezik meg a településnek, legyen ez akár a környező területeken élő törzstől eltérő törzsbeliség megjelölése. A településnevek tehát olyan helyen találhatók, ahol nem voltak a törzsek eredeti szállásterületei, azaz lényegében törzsi szigetet alkottak valamilyen más törzsi, etnikai környezetben, hiszen csak így érvényesülhetett a tulajdonnév legfontosabb, megkülönböztető szerepe. Mindezekből következik, hogy a törzsnévi alapú helynevek semmiképpen nem jelölhetik az illető törzs eredeti szállásterületét. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a törzsi helynevek előfordulásának hiányából sem lehet közvetlenül és egybehangzóan rekonstruálni a törzsek szálláshelyét.

A honfoglalók nyelve

Az írott források és a régészet által föltárt leletek mellett a nyelv is használható történeti forrásként, hiszen a szavak őrzik az egykori kultúra és történeti kapcsolatok nyomait. A nyelvtörténet megállapításainak mellőzésével írt történelem nem is lehet teljes: a régészeti leletekből a szokások, hiedelmek, viselet, életmód sok viszonylata kiolvasható, de az nem, hogy a sírban nyugvó ember milyen nyelven beszélt. Az emberi közösségek nem egymástól elszigetelve, szomszédok, szövetségek, hódítások nélkül, s területileg sem szigorúan elkülönülve éltek, s a nyelv – sokszor csak a nyelv – megőrzi ezeknek a viszonyoknak a nyomait.

A hangváltozásokat korszakokhoz tudjuk kötni, a nyelv a történeti kapcsolatok idejéről, az átvett szavak jellegének köszönhetően pedig a kapcsolatok hozzávetőleges helyéről is árulkodhat. Például a török eredetű, egykor *dzs*-vel kezdődő szavaknak az ómagyar *dzs*->*gy*-hangváltozást megelőzően kellett a magyarba kerülniük, hiszen részt vettek ebben a változásban, illetve a *szőlő*, *bor*, *seprő*, *ászok* csak olyan vidéken kerülhetett a magyarba a törökből, ahol volt szőlőművelés.

A társas szemléletű nyelvtörténet további segítséget nyújt azzal, hogy a nyelv működésének a jelenben megfigyelhető szabályszerűségeit alkalmazza a hézagos múltkép kiegészítésére. A mai kontaktusok vizsgálatainak tanulságaiból például a múltbeli nyelvérintkezésekről is részletesebb képet alkothatunk: milyen erejű lehetett a kulturális és politikai hatás, milyen lehetett az érintkező nyelveket beszélők lélekszáma, hogyan alakulhattak közöttük a presztízviszonyok.

Ahhoz, hogy forrásként használhassuk a nyelvet, egy-egy szó eredetének, történetének pontos földerítésére van szükség, szigorú szabályok betartásával: a szavak minden egyes hangját az ismert hangtörténeti változások mentén kell visszavezetni a régebbi állapotra, s a jelentés is meghatározott szabályszerűségekkel változik. A nyelv működésének ma megfigyelhető aspektusait fölhasználva figyelembe kell vennünk a nyelv identitásjelző és egyéb szimbolikus szerepének eltéréseit a jelen állapot és a vizsgált korszak között.

ROVÁSJELEK EGY CSERÉP-
FÚJTATÓ MARADVÁNYÁN,
BODROG-ALSÓBÚRÓL

Mit mondhatunk a honfoglalás korának nyelvi állapotairól? Mit hoztak magukkal a honfoglaló törzsek?

Nincs elismert nyelvész sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos világban, aki megkérdőjelezné, hogy a magyar nyelv a legközelebbi kapcsolatokat az uráli nyelvcsoporthoz nyelveivel mutatja. Nyelvünk szókincsének és nyelvtanának legrégebbi rétegét ez a kapcsolat jelenti. A magyar nyelv előzménye és a hozzá akkoriban legközelebb álló idióma, a manysi és chanti nyelv előzménye kétezer-ötszáz éve távolodott el egymástól, ez a különálló magyar nyelv történetének kezdete. A honfoglalásig eltelt időben a magyar megtartotta korábbi örökölt vonásainak zömét – alapszókincsét, nyelvtani eszközeit –, de természetesen sokat változott. Módosult a hangrendszere, a szavak jelentése, új szavak, képzők, jelek, ragok jelentek meg benne, a nyelvérintkezések következtében változott szókészlete, kis mértékben nyelvtana is. A korai érintkezések közt szokták említeni a permi nyelvekkel való kapcsolatot, és a több emléket hagyó érintkezéseket az iráni nyelvekkel – az utóbbi lenyomata többek között a *nemez*, *szekér*, *tehén*, *hús*, egy későbbi iráni (alán) érintkezésből származik például az *asszony*, *híd*, *zöld*, *üveg*, *kincs*, *kert* szó.

A legerősebb honfoglalás előtti hatást a török nyelvek gyakorolták a magyarra. Ma is mintegy négyszáz szót használunk ebből a korból, ezek egy része olyan jellemzőt tartalmaz, amelyből tudjuk, hogy az átadó nyelv a török nyelveknek abból a csoportjából való volt, amelyikbe ma egyedül a csuvas tartozik, de a 6–10. századi Kelet-Európában több török etnikum is ehhez közeli nyelvet beszélt, például a bolgárok, onogurok, valószínűleg a kazárok és talán az avarok is. Más szavakon nincs ilyen kritérium, de úgy vélik, ezek is az összefoglaló névvel *nyugati őstörök*nek nevezett nyelvekből származnak.

A honfoglalás előtt a magyar népséget valószínűleg kiterjedt kétnyelvűség jellemezte. A magyar törzsszövetséghez csatlakoztak török töredékek is – a kabarokról biztosan tudjuk, hogy ezek közé tartoztak –, de más honfoglaló törzsekben is lehettek török nyelven beszélők. Nemcsak a később asszimilálódó, eredetileg török nyelvű néprészek voltak kétnyelvűek, hanem a magyarok jó része is. A „kétnyelvűség” ugyanis a nyelvészetben nem azt jelenti, hogy valaki „anyanyelvi szinten” beszél két nyelvet, hanem hogy mindennapi

tevékenységei közben két nyelvet is aktívan és természetes körülmények között használ. A kétnyelvűség nem a nyelvtudásra, hanem a társas körülményekre, s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotról szóló fogalom. A kölcsönzés alapfeltétele a kétnyelvűség, ahhoz, hogy valaki először használjon egy másik nyelvből való szót az anyanyelvében, ismernie kell a másik nyelvet. Ahhoz hogy ez az újítás elterjedjen, másoknak is érteniük kell mindkét nyelvet, legalábbis a terjedés első szakaszában, később már az egynyelvűek is átvehetik tőlük az új szavakat.

Ha a mai magyar nyelvben használatos honfoglalás előtti török kölcsönzések számából indulunk ki, a négyszáz szó tetemes mennyiségnek számít, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az a nomád kulturális környezet, amelyet a török kölcsönzések eredetileg tükröztek, lényegében minden elemében eltűnt. A szavak nem néhány specifikus fogalomkörbe tartoznak, hanem sokba. A nyelvtani hatást eddig alig kutatták, de úgy tűnik, ilyenről is beszélhetünk. Mindent összevetve: a török hatást az egyszerű kulturális kölcsönzésen jóval túlmutatónak, erősnek mondhatjuk, s ehhez kiterjedt kétnyelvűség kellett.

Gyakran kérdezik, nem lehet-e a török nyelvünk alaprétege. Nem lehet: az alapszókincs uráli–finnugor eredetű, és a nyelvtani rendszer elsődleges összefüggései jóval több hasonlóságot mutatnak a finnugor nyelvekkel, mint a törökökkel. Sokszor fölvetődik, hogy a török

Honfoglalás előtti jövevényszavak példái a magyar nyelvben

testrésznév, család, melléknév: *gyomor, kar, ész, iker, kölyök, apró, kék, sárga*

bíraskodás: *törvény, tanú, kín, kölcsön*

írásbeliség: *ír, betű, szám*

lakóhely: *sátor, bölcső, tükör, söpör, szék*

természeti környezet, növény- és állatvilág: *tenger, homok, szél, sár, bölény, túzok, teve, béka, kőrös, kökény, csalán, torma, som*

állattartás, halászat, vadászat, gazdálkodás: *ól, karám, ökör, bika, borjú, kos, kecske, disznó, tyúk, túró, gyapjú, süllő, sörög, sólyom, keselyű, oliv, búza, árpa, eke, arat, borsó, komló, gyümölcs, alma, körte, dió, szőlő*

hitvilág: *bű, bocsát, búcsú, báj(ol) bűbáj, bölcs, egy ('szent').*

ÁRPÁD FEJEDELEM
SZOBOR TORJÁN
(MIHOLCSA JÓZSEF, 2003).

elemek a beolvadt török nyelvű népesség nyelvcseré után megőrzött örökségei volnának. Azonban a kölcsönzés, valamint a nyelvcseré után az egykori anyanyelvből megmaradt elemek (szubsztrátum) nyelvi lenyomata különbözik egymástól, s ez alapján a török hatás kölcsönzésre utal, noha különleges szociokulturális körülmények között előfordul, hogy a szubsztrátumban sok szó is megmarad.

Maradt még egy kérdés: ha ilyen erős volt a török kulturális hatás, és kiterjedt a kétnyelvűség, miért nem vették át a magyarok a domináns török kultúrával együtt a török nyelvet is? Többféle válasszal próbálkoztak már, például hogy csak a kabarok voltak kétnyelvűek (aligha volt így), hogy a magyar nagyon eltér más nyelvektől, ez „burkot” képez körülötte (ilyen „burok” nem létezik), hogy a magyarok nem éltek sokáig török környezetben (rövid idő alatt nem érte volna a magyart erős hatás). Biztos válaszunk egyelőre nincs, de talán az okok között van, hogy a török kulturális hatás nem egyszerre zúdult a magyar törzsekre, hogy a nyelvnek a honfoglalás előtti időkbén nem volt olyan kiemelt szimbolikus szerepe, mint ma, s hogy a magyar törzsek vélhetően viszonylag nagy létszámúak voltak, a hozzájuk csatlakozott török néprészek pedig nem egy időben érkeztek.

A Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok már nemigen találtak török nyelvű népességet: az avarok is, bolgárok is nyelvet cseréltek addigra. Az új, szintén nagy hatású nyelvi környezet a szláv volt.